ตำนานหอพระสมุด

หอพระมณเฑียรธรรม หอวชิรญาณ หอพุทธสาสนสังคหะ

แล หอสมุดสำหรับพระนคร

พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สมบัติห้องสมุดวรสมา

พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระอินทเบญญา (สะราคำ วัตถา)

ณ เมรุวัดมกุฎกษัตริยาราม วันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๕๑๒

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY
3961129424

ว ๑๔

วันที่ 15 ธค 37.
0701
ตค
2512

สมบัติห้องสมุดรัฐสภา

ตำนานหอพระสมุด

หอพระมณเฑียรธรรม หอวชิรญาณ หอพุทธสาสนสังคหะ

แล หอสมุดสำหรับพระนคร

พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สมบัติห้องสมุดรัฐสภา

พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระอินทเขญญา (สะราคำ วัตถา)

ณ เมรุวัดมกุฎกษัตริยาราม วันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๕๑๒

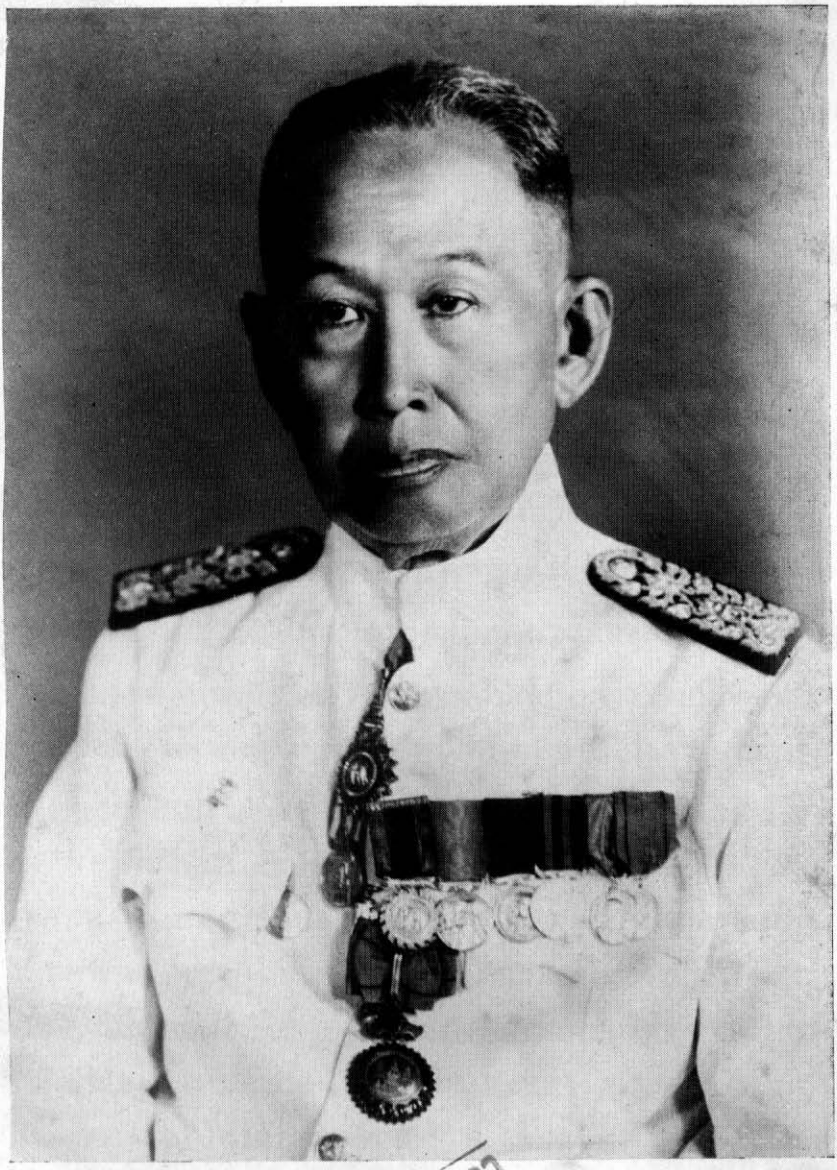

พระอินทเบญญา (สะราคำ วัตถา)

ชาตะ ๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๔

มรณะ ๑๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๒

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประวัติ

พระอินทเบญญา

นามเดิม นักสะราคำ นามสกุล วัตถา
เป็นบุตร องค์ดิศวงษ์ (แป๊ะ) และจันทร์ เกิดวันที่ ๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๔ ที่วังเจ้าเขมร ตำบลสามยอด จังหวัดพระนคร มีพี่น้องร่วมมารดา เป็นผู้หญิง ๒ คน ชื่อ พุมเรียง และ สังเวียน และพี่หญิงอีก ๒ คน ชื่อ ถวิล และ วิลาศ ต่างมารดา มารดาชื่อ เผื่อน พี่หญิงทั้ง ๔ ได้ถึงแก่กรรมไปก่อนแล้ว

เมื่ออายุ ๘ ปี บิดาให้ครูเขมรคนในบ้านที่รู้หนังสือเขมรและหนังสือไทย เป็นครูสอนหนังสือไทย พร้อม ๆ ไปกับพี่หญิง เรียนอยู่ในบ้านและเมื่อเติบโตขึ้น ได้เรียนหนังสือเขมรกับครูเขมรคนในบ้าน และที่อื่น

พออายุ ๙ ปี [illegible] ที่เรียนในโรงเรียนวัดราชนัดดาราม พ.ศ. ๒๔๔๓ สอบไล่ได้ประโยคหนึ่ง ชั้นหนึ่ง พ.ศ. ๒๔๔๔ สอบไล่ได้ประโยคหนึ่ง ชั้นสอง แล้วต่อมาทางโรงเรียนให้ย้ายไปเรียนที่โรงเรียนวัดเทพธิดาราม ซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กันคนละฝั่งคลองกับโรงเรียนเดิม เรียนชั้นประถม ๓ ไม่มีการสอบไล่ โดยทางโรงเรียนยกให้ข้ามชั้นไปเรียนชั้นประถม ๔ และย้ายไปเรียนที่โรงเรียนกรมหลวงวรเสฐ อยู่ในวัดปรินายก พ.ศ. ๒๔๔๖ สอบไล่ได้ประโยคหนึ่ง ประถมศึกษา แล้วบิดาถึงแก่กรรม

พ.ศ. ๒๔๔๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ครั้งทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย รับสั่งให้พระยาศรีวรวงศ์ เมื่อยังเป็นเจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ นำถวายตัวเป็นมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ สังกัดเวรเดช มีพระราชดำรัสว่า อายุยังน้อยให้จัดการให้เล่าเรียนต่อไป แล้วเจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ ขณะนั้นเป็นผู้

บัญชาการโรงเรียนมหาดเล็ก มีหนังสือนำส่งให้เรียนในโรงเรียนมัธยมศึกษา "ราชบุรณะ"

พ.ศ. ๒๔๔๘ (เดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๔) สอบไล่ได้ชั้นหนึ่ง ของมัธยมศึกษา เดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๒๔ สอบไล่ได้ชั้นสองของมัธยมศึกษา พ.ศ. ๒๔๔๙ สอบไล่ได้ประโยคสองมัธยมศึกษา แล้วมาเข้าเรียนในโรงเรียนมหาดเล็กในพระบรมมหาราชวัง เป็นมหาดเล็กนักเรียน เพราะได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กแล้ว และได้รับพระราชทานเครื่องแบบเต็มยศมหาดเล็กวิเศษหนึ่งสำรับ และเนื่องในงานพระราชพิธีรัชมงคล ได้รับพระราชทานเหรียญรัชมงคลด้วย วิชาที่เรียนในสมัยนั้น มีการปกครอง (รัฐประศาสน์) การมหาดเล็กและการเสมียน

นักเรียนในโรงเรียนนี้ เมื่อเรียนจบหลักสูตรสอบไล่ได้แล้ว จะออกไปรับราชการตามกระทรวงต่าง ๆ แต่ส่วนใหญ่มุ่งหมายไปรับราชการในกระทรวงมหาดไทย เริ่มต้นเป็นมหาดเล็กรายงาน แล้วมีทางดำเนินเลื่อนตำแหน่งเป็นนายอำเภอ และผู้ว่าราชการจังหวัดต่อไป

พ.ศ. ๒๔๕๑ สอบไล่วิชาการปกครองและวิชาอื่นได้จบตามหลักสูตร แต่ตำแหน่งมหาดเล็กรายงานไม่มีว่าง พระยาศรีวรวงศ์ผู้บัญชาการโรงเรียนท่านมีตำแหน่งเป็นผู้ช่วยราชเลขานุการอยู่ด้วย ได้นำข้าพเจ้า และนักเรียนที่จบการเรียนรุ่นเดียวกันอีกสองคนให้ไปช่วยทำการอยู่ที่กรมพระอาลักษณ์ ซึ่งเป็นกรมขึ้นอยู่ในกรมราชเลขานุการ เป็นการรอตำแหน่งว่างทางกระทรวงมหาดไทย ต่อมา พ.ศ. ๒๔๕๒ ตำแหน่งเงินเดือนในกรมพระอาลักษณ์ว่าง ได้รับบรรจุในตำแหน่งเสมียนตรี เดือนละ ๒๕ บาท ได้รับเงินเดือนเป็นครั้งแรก แล้วต่อมาได้เปลี่ยนตำแหน่งเงินเดือน ได้รับเดือนละ ๔๐ บาท และได้รับพระราชทานเข็มลงยาสีน้ำเงินรูปพระเกี้ยว

การรับราชการที่กรมนี้ มีเวลาว่างตอนกลางวัน ได้ไปเรียนภาษาอังกฤษและฝรั่งเศสที่โรงเรียนอัสสัมชัญ เป็นพิเศษ

พ.ศ. ๒๔๕๕ ขอพระบรมราชานุญาตอุปสมบท และทางกรมมหาดเล็กได้นำเผ้าถวายดอกไม้ธูปเทียน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ตามราชประเพณี

พระยาศรีวรวงศ์ได้นำเผ้าสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้รับพระราชทานอนุญาตอุปสมบทในวัดบวรนิเวศวิหาร และทรงรับเป็นพระอุปัชฌาย์ อุปสมบทอยู่ตลอดหนึ่งพรรษา แล้วลาอุปสมบทเข้ารับราชการในกรมพระอาลักษณ์ตามเดิม

ระหว่างอุปสมบทได้ศึกษาพระธรรมวินัยและพุทธานุประวัติ สอบไล่ได้องค์นวะธรรมชั้นเอก

พ.ศ ๒๔๕๗ ได้เข้าสอบไล่วิชากฎหมาย พร้อมกับเพื่อนนักเรียนและสอบไล่ได้ทั้งสามคน

ในระหว่างการเลี้ยงคณะกรรมการและเนติบัณฑิตใหม่ สมเด็จกรมพระสวัสดิ์รับสั่งถามว่า นั่นสะราคำมีนามสกุลแล้วหรือยัง กราบทูลว่า ยังรับสั่งว่าใช้ "วัตถา" ชื่อของปู่ก็แล้วกัน ใครๆ ก็รู้จัก ไม่ต้องทูลขอพระราชทาน

เดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘ กระทรวงยุติธรรมมีหนังสือขอย้ายข้าพเจ้าจากกระทรวงมุรธาธร (กรมพระอาลักษณ์ตั้งเป็นกระทรวงมุรธาธรแล้ว) มารับราชการในกระทรวงยุติธรรม

กระทรวงยุติธรรมให้ไปฝึกหัดวิธีพิจารณาความอยู่ที่ศาลปรึศสภาที่ ๒ ได้รับเงินเดือน ๑๒๐ บาท ต่อมาประกาศพระราชทานยศเป็นรองอำมาตย์เอก และในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๘ มีพระบรมราชโองการตั้งเป็นผู้พิพากษาศาลมณฑลพระนครศรีอยุธยา ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๒๔๐ บาท จากนั้นได้ย้ายไปเป็นผู้พิพากษาหัวหน้าศาลจังหวัดลพบุรี ผู้พิพากษามณฑลนครราชสีมา และย้ายไปเป็นหัวหน้าผู้พิพากษาศาลจังหวัดชัยภูมิ

พ.ศ. ๒๔๖๕ ทำการสมรสกับ นางสาวภักดิ์ ปิ่นทัยเฐียร เกิดบุตรด้วยกัน ๓ คน คือ

๑. นายธม วัตถา

๒. นายเธียด วัตถา (ถึงแก่กรรม)

๓. นางสาวโอปอ วัตถา

ขณะย้ายจากศาลมณฑลนครราชสีมามาอยู่ที่ศาลจังหวัดชัยภูมิ ได้เลื่อนยศเป็นอำมาตย์ตรีและอำมาตย์โท ต่อมาย้ายไปเป็นหัวหน้าผู้พิพากษาศาลจังหวัดสุรินทร์ ได้เลื่อนตำแหน่งเงินเดือนเป็นเดือนละ ๔๕๐ บาท พ.ศ. ๒๔๘๐ ย้ายมารับราชการเป็นผู้พิพากษาศาลอาญา

พ.ศ. ๒๔๘๓ ได้ขอลาออกจากราชการเพื่อรับบำเหน็จบำนาญ เมื่อออกจากราชการแล้ว เป็นทนายความอยู่พักหนึ่ง แต่สุขภาพไม่ดี มีอาการป่วยอยู่เรื่อย ๆ จึงได้เลิก

ประวัติข้างต้น คุณพ่อเป็นผู้เรียบเรียงขึ้นเอง คุณพ่อถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๒ เวลา ๔.๐๐น.

โอปอ วัตถา

คำนำ

พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ มีทั้งหมด ๑๐๕๐ เรื่อง หลายเรื่องได้รับการตีพิมพ์มากกว่าหนึ่งครั้ง มีพระนิพนธ์เรื่องเดียวเท่านั้น ที่ยังไม่ได้รับการตีพิมพ์อีกเลยตั้งแต่ได้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ พระนิพนธ์นี้ คือ ตำนานหอพระสมุด ซึ่งเป็นประวัติของหอสมุดแห่งชาติในปัจจุบันนี้ ตำนานหอพระสมุดนี้ได้ทรงพระนิพนธ์ในสมัยที่ทรงดำรงตำแหน่งสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ทูลเกล้า ฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่เสด็จเปิดหอพระสมุดสำหรับพระนคร ณ ตึกถาวรวัตถุ หน้าวัดมหาธาตุ ซึ่งต่อมาได้นามว่า หอพระสมุดวชิราวุธ และเมื่อเปลี่ยนการปกครองแล้ว ได้เปลี่ยนชื่อเป็นหอสมุดแห่งชาติ

หนังสือเล่มนี้ เป็นประวัติโดยละเอียดของหอพระสมุดตั้งแต่แรกเริ่มจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ ในฐานะที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเกี่ยวข้องกับหอพระสมุดมาตั้งแต่แรกเริ่ม จึงทรงทราบความเป็นมาโดยตลอด ได้ทรงอธิบายถึงการรวบรวมหนังสือ การจัดหนังสือ การขยายกิจการงานของหอพระสมุด อุปสรรคและปัญหาต่างๆ ในการดำเนินงาน เป็นหนังสือเล่มเดียวที่มีรายละเอียดเช่นนี้ จึงนับว่ามีค่ายิ่งนัก ในการตีพิมพ์ครั้งนี้ ได้พิมพ์ตามแบบเดิมทั้งหมด และหน้าปกซึ่งพิมพ์ครั้งแรกก็ให้ลงพิมพ์ไว้ด้วย เพื่อผู้อื่นจะได้เห็นรูปร่างหนังสือแต่เดิมด้วย

การที่คุณโอปอ วัตถา แจ้งความจำนงจะพิมพ์หนังสือเล่มนี้เป็นการบำเพ็ญกุศลสนองพระคุณบิดาผู้วายชนม์ จึงเป็นที่น่ายินดีอย่างยิ่งที่หนังสือเล่มนี้จะได้มีผู้รู้จักกันมากขึ้นสมกับคุณค่าของหนังสือ มูลนิธิดำรงราชานุภาพขออนุโมทนาในกุศลเจตนาของท่านผู้จัดพิมพ์ และขอคุณพระรัตนตรัยและกุศลกรรมนี้ ช่วยดลบันดาลให้วิญญาณของท่านผู้ล่วงลับได้ไปสู่สันติสุขชั่วนิรันดร

มูลนิธิดำรงราชานุภาพ

๒๓ กันยายน ๒๕๑๒

ตำนานหอพระสมุด

หอพระมณเฑียรธรรม หอวชิรญาณ หอพุทธสาสนสังคหะ

แลหอสมุดสำหรับพระนคร

พระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

สภานายก กับกรรมการ แลเจ้าพนักงานหอพระสมุด

เรียบเรียงทูลเกล้า ฯ ถวาย

เมื่อเสด็จเปิดหอพระสมุดสำหรับพระนคร

ณ วันเสาร์ที่ ๖ มกราคม ปีมโรง พ.ศ. ๒๔๕๙

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

สารบาน

มูลเหตุที่ตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร	หน้า	๑
ตำนานหอพระมณเฑียรธรรม	,,	๒
ตำนานหนังสือพระไตรปิฎกฉบับหลวง	,,	๓
พระไตรปิฎกครั้งกรุงธนบุรี	,,	๓
สังคายนาพระไตรปิฎกในรัชกาลที่ ๑	,,	๔
พระไตรปิฎกทรงสร้างในรัชกาลที่ ๑	,,	๕
พระไตรปิฎกทรงสร้างในรัชกาลที่ ๒	,,	๖
พระไตรปิฎกทรงสร้างในรัชกาลที่ ๓	,,	๖
พระไตรปิฎกทรงสร้างในรัชกาลที่ ๔	,,	๘
พระไตรปิฎกทรงสร้างในรัชกาลที่ ๕	,,	๘
ชื่อพระไตรปิฎกทุกรัชกาลที่มีอยู่	,,	๑๐
หนังสือมณเฑียรธรรม	,,	๑๒
ตำนานหอพระสมุดวชิรญาณ	,,	๑๒
มูลเหตุที่ตั้งหอพระสมุดวชิรญาณ	,,	๑๒
พระดำริห์แรกตั้งหอพระสมุดวชิรญาณ	,,	๑๕
แรกทรงตั้งกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ	,,	๑๗
วิธีเลือกกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ	,,	๑๘
พระนามสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ	,,	๑๘
พระนามอุปนายกหอพระสมุดวชิรญาณ	,,	๑๙
เปิดหอพระสมุดวชิรญาณ	,,	๒๑
ประเภทสมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณ	,,	๒๑
หนังสือพิมพ์วชิรญาณ	,,	๒๒
ย้ายหอพระสมุด ฯ ครั้งที่ ๑	,,	๒๕

เลือกสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเปนสภานายก	หน้า	๒๕
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชการที่ ๕		
ทรงรับการแทนสภานายก	,,	๒๖
ทรงอุดหนุนหอพระสมุด ฯ เปนการพิเศษ	,,	๒๖
งานฉลองหอพระสมุดวชิรญาณ	,,	๒๘
ย้ายหอสมุดวชิรญาณครั้งที่ ๒	,,	๓๐
ตำนานหอพุทธสาสนสังคหะ	,,	๓๒
มูลเหตุที่ตั้งหอพุทธสาสนสังคหะ	,,	๓๒
กำหนดของที่จะมีในหอพุทธสาสนสังคหะ	,,	๓๒
กรรมการหอพุทธสาสนสังคหะ	,,	๓๕
ประวัติหอพุทธสาสนสังคหะ	,,	๓๕
หนังสือชุดใหญ่ในหอพุทธสาสนสังคหะ	,,	๓๖
จำนวนหนังสือหอพุทธสาสนสังคหะ	,,	๓๗
สิ่งของถวายในหอพุทธสาสนสังคหะ	,,	๓๘
ตำนานหอพระสมุดสำหรับพระนคร	,,	๔๒
กรรมการแรกของหอพระสมุด ฯ	,,	๔๒
ความคิดที่จะจัดการในหอพระสมุด ฯ	,,	๔๓
ว่าด้วยที่ตั้งหอพระสมุด ฯ	,,	๔๓
ว่าด้วยพนักงานประจำหอพระสมุด ฯ	,,	๔๓
ว่าด้วยจ่ายเงินในการหอพระสมุด ฯ	,,	๔๕
ว่าด้วยจัดหนังสือในหอพระสมุด ฯ	,,	๔๕
ว่าด้วยแก้ระเบียบการในหอพระสมุด ฯ	,,	๔๖
ว่าด้วยการหาหนังสือเพิ่มเติม ฯ	,,	๔๗
ว่าด้วยตู้ที่จะใส่หนังสือ	,,	๔๘
ว่าด้วยการพิมพ์หนังสือ	,,	๔๘
รายงานการหอพระสมุด ฯ ระหว่างเวลา ๑๑ ปี	,,	๕๐
กรรมการ	,,	๕๐

พนักงานประจำหอพระสมุด ฯ	หน้า	๕๒
เงินรับและจ่าย	,,	๕๔
บาญชีเงินรับจ่ายประจำปี	,,	๕๕
การหาหนังสือในเมืองไทย	,,	๕๕
หนังสือไทยพวกใหญ่ที่หอพระสมุด ฯ ได้มา	,,	๕๗
วิธีซื้อหนังสือ	,,	๖๑
การหาหนังสือต่างประเทศ	,,	๖๒
ชื่อสมาคมต่างประเทศที่หอพระสมุด ฯ แลกหนังสือ	,,	๖๘
การหาตู้หนังสือ	,,	๖๙
จัดหนังสือในหอพระสมุด ฯ	,,	๗๑
วิธีแบ่งหมวดหนังสือในหอพระสมุด ฯ	,,	๗๑
การทำบาญชีหนังสือ	,,	๗๓
บาญชีหนังสือในหอพระสมุด ฯ	,,	๗๖
การชำระหนังสือ	,,	๘๔
การพิมพ์หนังสือ	,,	๘๕
บาญชีเรื่องหนังสือซึ่งพิมพ์ด้วยฉบับหอพระสมุด ฯ	,,	๘๘
จัดแพนกจดหมายเหตุ	,,	๙๙
ห้องอ่านหนังสือ	,,	๑๐๑
ราชการเกี่ยวแก่หอพระสมุด ฯ	,,	๑๐๑
การย้ายหอพระสมุด ฯ	,,	๑๐๕

เรื่องตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร

เมื่อณวันที่ ๑๘ ตุลาคม ปีมโรงฉศก รัตนโกสินทรศก ๑๒๓ พ.ศ. ๒๔๔๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนารถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในอภิลักขิตสมัยเมื่อจำนวนปีนับแต่พระบรมราชสมภพครบร้อยปี มีพระราชประสงค์จะทรงสถาปนาการอันเปนถาวรประโยชน์ เฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระบรมชนกนารถ ทรงพระราชดำริห์ว่า มหานครอันรุ่งเรืองในนานาประเทศย่อมมีหอสมุดสำหรับเมือง เปนที่สำสมแลเก็บรักษาบรรดาหนังสือ ซึ่งเปนวิทยาสมบัติสำหรับชนชาตินั้น ๆ นับเปนสิ่งสำคัญในรัฐบาลอย่าง ๑ แลหอสมุดเช่นนั้นยังหาได้จัดขึ้นในสยามประเทศนี้ไม่ หอสมุดที่มีอยู่แล้ว ๓ หอ คือ หอพระสมุดวชิรญาณซึ่งพระราชโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พร้อมกันทรงจัดตั้งขึ้นเฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระบรมชนกนารถนั้นก็ดี **หอพระมณเฑียรธรรม** แล**หอพุทธสาสนสังคหะ** อันเปนหอหลวงทั้ง ๒ หอนั้นก็ดี ล้วนเปนแต่หอสมุดขนาดน้อย ด้วยกำลังไม่พอจะจัดทนุบำรุงการให้ใหญ่โตยิ่งขึ้นได้ ถ้ารวมหอสมุดทั้ง ๓ นั้นเข้าเปนหอสมุดใหญ่สำหรับพระนคร แลให้อยู่ในความปกครองอุดหนุนของรัฐบาลโดยตรง หอสมุดนี้จะเปนคุณเกิดประโยชน์ แลเปนเกียรติยศแก่บ้านเมือง สมควรจะเปนสิ่งซึ่งจัดเฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระบรมชนกนารถ ในอภิลักขิตสมัยได้ด้วยประการทั้งปวง มีพระราชดำรัสปฤกษากระแสพระราชดำริห์ทั้งนี้ แก่บรรดาพระราชโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เห็นชอบโดยพระราชบริหาร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศกระแสพระบรมราชโองการ เมื่อณวันที่ ๑๒ ตุลาคม ปีมะเสงสัปตศก

รัตนโกสินทร ศก ๑๒๔ พ.ศ. ๒๔๔๘ โปรดเกล้า ฯ ให้รวมหอสมุด ซึ่งมีแยกกันอยู่เปน ๓ หอในเวลานั้น คือ **หอพระมณเฑียรธรรม ๑ หอพระสมุดวชิรญาณ ๑** แลหอพุทธสาสนสังคหะ ๑ จัดตั้งเปนหอพระสมุดสำหรับพระนคร คงเรียกนามว่า "หอพระสมุดวชิรญาณ" ตามพระสมณนามาภิไธย แห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสืบมา

แลหอสมุดทั้ง ๓ ซึ่งได้รวมกันเปนหอพระสมุดสำหรับพระนครนั้น มีตำนานเหตุที่จัดตั้งแลประวัติต่าง ๆ กัน ควรจะแสดงไว้ให้ปรากฏ จึงได้เก็บเนื้อความเรียบเรียงเปนตำนานไว้ต่อไปนี้

ตำนานหอพระมณเฑียรธรรม

หอพระมณเฑียรธรรม สร้างตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๑ คราวเดียวกับสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อปีเถาะเบญจศก พ.ศ. ๒๓๒๖ **หอพระมณเฑียรธรรมหลังแรกสร้างกลางสระ อยู่ตรงที่ตั้งพระมณฑปในวัดพระศรีรัตนศาสดารามทุกวันนี้ สร้างขึ้นเปนที่เก็บพระไตรปิฎกของหลวง** ครั้นปีวอกสัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๓๓๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้ทำสังคายนาพระไตรปิฎกที่วัดมหาธาตุ แลทรงสร้างพระไตรปิฎกฉบับหลวงตามที่สังคายนาสำเร็จแล้วแห่พระไตรปิฎกนั้นเข้ามาไว้ในหอพระมณเฑียรธรรม มีการมหรศพสมโภช ในคืนวันสมโภชนั้น เวลาจุดดอกไม้เพลิง ลูกพลุปลิวไปตกลงบนหลังคาหอพระมณเฑียรธรรม เกิดไฟไหม้ ขนพระไตรปิฎกออกได้ทัน แต่ไฟไหม้หอพระมณเฑียรธรรมเดิมหมดทั้งหลัง จึงโปรดให้ถมสระสร้างพระมณฑปขึ้นตรงนั้น เปนที่ไว้พระไตรปิฎกแทนหอพระมณเฑียรธรรมเดิม แต่พระมณฑปไม่พอจะไว้พระไตรปิฎกของหลวงได้หมดทุกฉบับ สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท จึงทรงรับอาสาให้ช่างวังน่ามาสมทบทำหอพระมณเฑียรธรรมถวายใหม่อีกหลัง ๑ ซึ่งอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตรง

มุมด้านตวันออกเฉียงเหนือทุกวันนี้ **หอพระมณเฑียรธรรมนั้นนอกจากเปนที่เก็บพระไตรปิฎกของหลวง** ใช้เปนที่ประชุมลูกขุนณศาลาจาฤกพระราชสาสนที่มีไปต่างประเทศ แลเปนที่แปลพระราชสาสนที่ต่างประเทศมีมา แทนหอพระราชสาสนครั้งกรุงเก่า แลเปนที่ทำพิธีจาฤกพระสุพรรณบัตรเจ้านายต่างกรม ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๑ ตลอดมาจนรัชกาลที่ ๓ แต่การพิทักษ์รักษาอยู่ในน่าที่กรมราชบัณฑิต ฯ เปนพนักงานรักษาหนังสือในหอพระมณเฑียรธรรมมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑

หนังสือพระไตรปิฎกฉบับหลวงที่เก็บรักษาไว้ในหอพระมณเฑียรธรรมมี ๑๔ จบด้วยกัน หนังสือพระไตรปิฎกเหล่านี้ ปรากฏตำนานการที่สร้างโดยลำดับรัชกาลแต่ก่อนมาดังนี้ คือ

ตำนานพระไตรปิฎกฉบับหลวง

จำเดิมแต่เมื่อกรุงเก่าเสียแก่พม่าข้าศึก ครั้งนั้นวัดวังบ้านเรือนถูกข้าศึกเผายับเยินไปทุกแห่ง หนังสือพระไตรปิฎกแลหนังสืออื่น ๆ จึงเปนอันตรายหายสูญไปเสียเปนอันมาก เมื่อขุนหลวงตากตั้งเมืองธนบุรีเปนราชธานีแล้ว จึงมีรับสั่งให้เสาะหาหนังสือต่าง ๆ มีคัมภีร์พระไตรปิฎกเปนต้น มารวบรวมตั้งหอหลวงขึ้นใหม่ ความปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อปีฉลูเอกศก พ.ศ. ๒๓๑๒ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกทัพหลวงลงไปตีถึงเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อได้เมืองพบคัมภีร์พระไตรปิฎกยังมีอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชมาก ด้วยคราวเมื่อเสียกรุงเก่า พม่าหาได้ยกลงไปตีถึงเมืองนครศรีธรรมราชไม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้ยืมคัมภีร์พระไตรปิฎกที่เมืองนครศรีธรรมราชขนเข้ามายังกรุงธนบุรี แลต่อมาโปรดให้พระราชาคณะไปเที่ยวหาหนังสือซึ่งยังขาดต้นฉบับ ถึงกรุงกัมพูชาแลเมืองอื่น ๆ อีก หนังสือพระไตรปิฎกซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีเสาะหารวบรวมได้จากที่ทั้งปวงในครั้งนั้น เห็นจะยังไม่ได้จำลองสร้างเปนฉบับ

หอหลวงขึ้นใหม่ ฤๅถ้าจะได้ลงมือสร้างก็เห็นจะสร้างได้น้อยที่เดียว ด้วยความปรากฏในประกาศครั้งสังคายนาว่า พึงโปรดให้สร้างพระไตรปิฎกฉบับหอหลวงขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร ครั้นเมื่อสร้างขึ้นแล้ว จึ่งนไวยวรนารถกราบบังคมทูลว่า "พระไตรปิฎกซึ่งทรงพระราชศรัทธาสร้างไว้ทุกวันนี้ อักษรบทพยัญชนะตกวิปลาศอยู่แต่ฉบับเดิมมา หาผู้จะทำนุกบำรุงขึ้นมิได้ ครั้นได้ทรงฟังแล้วก็ทรงพระปรารภไปว่า พระอัตถกถาฎีกาบาฬีพระไตรปิฎกทุกวันนี้ เมื่อแลผิดเพี้ยนอยู่เปนอันมาก จะเปนเค้ามูลปฏิบัติปฏิเวธสาสนานั้นมิได้ อนึ่งท่านผู้รักษาพระไตรปิฎกทุกวันนี้ก็น้อยนัก ถ้าสิ้นท่านเหล่านี้แล้วเห็นพระปริยัติสาสนาปฏิบัติสาสนาปฏิเวธสาสนาจะสาบสูญเปนอันเร็วนัก สัตวโลกทั้งปวงจะหาที่พึ่งมิได้ในอนาคตกาล ควรจะทำนุกบำรุงบวรพุทธสาสนาสมเด็จพระมหากรุณาไว้ ให้เปนประโยชน์ไปแก่เทพามนุษย์ทั้งปวง จึงจะเปนทางพระบรมโพธิญาณบารมี" จึงทรงพระราชดำริห์ให้ทำสังคายนาพระไตรปิฎก เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๓๑ ประชุมพระสงฆ์ทรงพระปริยัติธรรม เลือกได้ในเวลานั้น ๒๑๙ รูป มีสมเด็จพระสังฆราช (สี) เปนประธาน กับราชบัณฑิตอีก ๓๐ นาย แบ่งกันเปน ๔ กอง สมเด็จพระสังฆราช (สี) วัดระฆัง เปนแม่กองชำระพระสุตตันตปิฎก พระวันรัต (สุก) วัดมหาธาตุ เปนแม่กองชำระพระวินัยปิฎก พระพิมลธรรมวัดพระเชตุพน เปนแม่กองชำระ พระอภิธัมมปิฎก พระพุฒาจารย์ (เบ้า) วัดบางยี่เรือใต้ เปนแม่กลองชำระพระสัททาวิเสส แลพระธรรมไตรโลก (ชื่น) วัดหงษ์ เปนผู้ช่วยอีกองค์๑ แยกกองกันตรวจชำระพระไตรปิฎกที่พระอุโบสถกอง ๑ พระวิหารกอง ๑ พระมณฑปกอง ๑ การเปรียญกอง ๑ ลงมือทำสังคายนาเมื่อณวันพุฒเดือน ๑๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีวอกสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ พ.ศ. ๒๓๓๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแลสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงพระราชอุสาหะเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตรา ไปยังที่ประชุมในวันแรก แลต่อมาเวลาเช้าเสด็จไปทรงประเคนอาหารบิณฑบาต เลี้ยงพระที่พระระเบียง เวลาเย็นเสด็จไปถวาย

เครื่องอัฐบาน แลถวายเทียนดูหนังสือทุกวัน ทำสังคายนาอยู่ ๕ เดือน จึงสำเร็จเมื่อเดือน ๕ ปีระกา พ.ศ. ๒๓๓๒

การสังคายนาคราวนั้น เอาหนังสือพระไตรปิฎกฉบับหลวงซึ่งสร้างเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ ออกตรวจแก้ ด้วยเหตุนี้ หนังสือพระไตรปิฎกฉบับนั้นจึงมีชื่อเรียกกันว่า "ฉบับสังคายนา" แลต่อมาเรียกอีกชื่อ ๑ ว่า ฉบับ "ครูเดิม" จำนวนหนังสือฉบับครูเดิมนี้พบจดหมายเหตุปรากฏว่า เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ มีพระวินัย ๔๐ คัมภีร์ พระสูตร ๑๕๗ คัมภีร์ พระปรมัตถ์ ๕๖ คัมภีร์ สัททาวิเสส ๓๕ คัมภีร์ รวมเป็น ๒๘๘ คัมภีร์ เป็นหนังสือใบลาน ๓๕๖๘ ผูก

เมื่อสังคายนาแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีรับสั่งให้สร้างพระไตรปิฎกขึ้นตามที่ได้สังคายนาตรวจแก้เห็นว่าถูกต้องนั้นอีกฉบับ ๑ ฉบับนี้เดิมเรียกในกรมราชบัณฑิตว่า "ฉบับทอง" ฤๅ "ฉบับทองทึบ" เพราะปิดทองทั้งตัว ต่อมาในรัชกาลหลัง ๆ ทรงสร้างคัมภีร์ปิดทองขึ้นอีก จึงเรียกฉบับทองทึบครั้งรัชกาลที่ ๑ ว่า "ฉบับทองใหญ่" จำนวนหนังสือฉบับทองใหญ่นี้ เมื่อทรงสร้างปรากฏว่า มีพระวินัย ๘๐ คัมภีร์ พระสูตร ๑๖๐ คัมภีร์ พระปรมัตถ์ ๖๑ คัมภีร์ สัททาวิเสส ๕๓ คัมภีร์ รวมเป็น ๓๕๔ คัมภีร์ เป็นหนังสือใบลาน ๓๖๘๖ ผูก คัมภีร์ฉบับทองใหญ่นี้ คือฉบับที่ได้มีการฉลองเมื่อคราวไฟไหม้หอพระมณเฑียรธรรมในรัชกาลที่ ๑

อนึ่งในรัชกาลที่ ๑ นั้น ปรากฏว่าได้โปรดให้สร้างพระไตรปิฎกอีก ๒ จบ จบ ๑ สำหรับใช้ในการสอบไล่พระปริยัติธรรม พระไตรปิฎกฉบับนี้ปรากฏชื่อเรียกในกรมราชบัณฑิตว่า "ฉบับรองทรง" เพราะรองจากฉบับทองใหญ่ แต่เรียกอีกอย่าง ๑ ว่า "ฉบับข้างลาย" เพราะมีลายเขียนข้าง ๆ บาญชีเดิมปรากฏว่ามีพระวินัย ๔๒ คัมภีร์ พระสูตร ๑๕๘ คัมภีร์ พระปรมัตถ์ ๖๕ คัมภีร์ สัททาวิเสส ๔๐ คัมภีร์ รวม ๓๐๕ คัมภีร์ เป็นหนังสือใบลาน ๓๖๔๙ ผูก พระไตรปิฎกสร้างในรัชกาลที่ ๑ ฉบับทองใหญ่ กับฉบับรองทรง ๒ จบที่กล่าวมานี้เป็นชุดใหญ่ ยังมีชุดเล็กอีกฉบับ ๑ เรียกในบาญชี

เดิมว่า "ฉบับทองชุบ" เพราะใช้เขียนชุบด้วยเส้นหมึก เปนอักษรขอม ย่อตามแบบโบราณ หนังสือฉบับนี้ในบาญชีเดิมมีแต่พระวินัย ๓๔ คัมภีร์ สัททาวิเสสคัมภีร์ ๑ รวม ๓๕ คัมภีร์ ดูเหมือนจะเปนของสร้างขึ้นสำหรับดูผีมือ ว่าของโบราณมีอย่างนั้น ก็ทำได้เหมือนกัน

นอกจากพระไตรปิฎกที่สร้างขึ้นสำหรับหอหลวง ๓ ฉบับที่กล่าวแล้ว ปรากฏว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงสร้างพระไตรปิฎกพระราชทานตามพระอารามหลวงอีกทุกพระอาราม เพราะหนังสือตามวัดกระจัดกระจายหายสูญแต่ครั้งเสียกรุงเก่า พระสงฆ์ไม่มีพระไตรปิฎกที่จะเล่าเรียน เมื่อทรงสร้างพระอารามขึ้นใหม่ จึงพระราชทานหนังสือฉบับหลวงให้จำลองไป ลักษณที่จำลองพระไตรปิฎกฉบับหลวงไปไว้สำหรับวัดในครั้งนั้น สันนิฐานว่าคงจะทำเปน ๒ อย่าง คือ สร้างเปนหนังสือหลวงพระราชทานอย่าง ๑ พระราชทานอนุญาตให้พระยืมหนังสือฉบับหลวงไปคัดจานเอาเองตามวัดอย่าง ๑

ในรัชกาลที่ ๒ มีจดหมายเหตุปรากฏว่า ได้โปรดให้ตรวจหนังสือพระไตรปิฎกในหอพระมณเฑียรธรรม ได้ความว่าพระไตรปิฎกขาดบาญชีไปมากบ้างน้อยบ้าง ทั้งฉบับครูเดิม ฉบับทองใหญ่ แลฉบับรองทรง ที่หนังสือขาดครั้งนั้น น่าจะเปนเพราะเหตุที่ให้ยืมฉบับหลวงไปคัดตามวัดเมื่อในรัชกาลที่ ๑ เจ้าพนักงานหลงลืมเสียไม่ได้เรียกฉบับกลับมาให้ครบ ในรัชกาลที่ ๒ จึงทรงสร้างหนังสือแต่ใช้ฉบับของเดิมที่ขาดบาญชีไปโดยมาก ที่ได้สร้างขึ้นใหม่สำหรับหอหลวงในครั้งรัชกาลที่ ๒ ปรากฏว่าสร้างจบเดียว เรียกในกรมราชบัณฑิตว่า "ฉบับรดน้ำแดง" เพราะลานใบปกเขียนลายรดน้ำพื้นแดง แต่หนังสือฉบับนี้เห็นจะสร้างไม่ทันแล้ว ก็สิ้นรัชกาลที่ ๒ ด้วยมีหนังสือลายรดน้ำแดง สร้างเพิ่มเติมในรัชกาลที่ ๓ แลรัชกาลที่ ๔ ปนอยู่เปนอันมาก แต่จะมีจำนวนหนังสือเท่าใด ไม่พบบาญชีเดิม

ในรัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างพระไตรปิฎกสำหรับหอหลวง ๕ ฉบับ จะสร้างฉบับใดเมื่อใด แลบาญชีเดิมจะมีหนังสือฉบับใดเท่าใดยังไม่ทราบ ทราบได้แต่ฉบับหนังสือที่ทรงสร้าง คือ

๑. "ฉบับรดน้ำเอก" ฉบับนี้ ฝีมือสร้างประณีตกว่าพระไตรปิฎกบรรดามีทุกฉบับ ประจงทำตั้งแต่เลือกใบลาน ฝีมือจาน ฝีมือเขียน ลายรดน้ำที่ใบปก ทำกรอบคัมภีร์ ป้ายชื่อคัมภีร์ ตลอดจนเลือกหาผ้าห่อคัมภีร์ล้วนเป็นของบรรจงทำด้วยฝีมืออันวิจิตร ทราบว่าหนังสือฉบับนี้เดิมเก็บรักษาไว้ในหอพระเจ้า ภายในพระบรมมหาราชวัง ภายหลังฝนรั่วฤๅปลวกขึ้นหนังสือเสียไปบ้าง จึงโปรดให้ขนมารักษาไว้ที่หอพระมณเฑียรธรรมตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ ฤๅเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ทราบไม่ได้แน่

๒. "ฉบับรดน้ำโท" ทรงสร้างสำหรับหอหลวง ใช้ในการสอบไล่พระปริยัติธรรม หนังสือฉบับนี้สร้างลักษณเดียวกับฉบับรดน้ำเอก แต่ฝีมือที่ทำประณีตไม่ถึงกัน จึงเรียกว่า "ฉบับรดน้ำโท"

๓. "ฉบับทองน้อย" ฉบับนี้ได้ความว่า เป็นฝีมือช่างผู้หญิงซึ่งหัดขึ้นในรัชกาลที่ ๓ จานที่ตำหนักแพ ตัวคัมภีร์ปิดทองทึบอย่างฉบับทองใหญ่ จึงเรียกว่า "ฉบับทองน้อย"

อนึ่งมีจดหมายเหตุปรากฏว่า สมเด็จพระศรีสุลาไลย ทรงสร้างพระไตรปิฎกจบ ๑ พอสร้างแล้วก็สวรรคต เห็นจะเป็นฉบับรดน้ำโท ฤๅมิฉนั้นก็ฉบับทองน้อยที่กล่าวมานี้

๔. "ฉบับชุบย่อ" ฉบับนี้เขียนชุบตัวหนังสือเป็นอักษรขอม ย่ออย่างฉบับรัชกาลที่ ๑ ผิดกันแต่ลานเล็กกว่า แลมีใบปกรดน้ำเข้าใจว่าเห็นจะทรงสร้างเพิ่มเติมฉบับรัชกาลที่ ๑ มีไม่สู้มากคัมภีร์นัก

๕. "ฉบับอักษรรามัญ" ฉบับนี้เห็นจะจำลองจากพระไตรปิฎกซึ่งพระมอญหาได้ในเมืองรามัญเอามาถวาย หนังสือฉบับนี้ทราบว่าสร้างในรัชกาลที่ ๓ ไม่สู้มากนัก โดยมากสร้างต่อมาในรัชกาลที่ ๔

ในรัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างพระไตรปิฎกจบใหญ่พระราชทานสำหรับพระอารามหลวงอีก๒ฉบับ ฉบับ ๑ เรียกว่า "ฉบับเทพชุมนุม" เพราะใบปกเขียนลายรดน้ำเป็นรูปเทพชุมนุม พระราชทานไปไว้วัดพระเชตุพน หนังสือฉบับนี้ในรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงสร้างเพิ่มเติมอีก แต่เมื่อรักษาไว้ที่วัดพระ-

เชตุพนถูกฝนแลปลวก หนังสือเปนอันตรายเสียมาก จึงโปรดให้ขนเข้ามารักษาไว้ในหอพระมณเฑียรธรรมเมื่อในรัชกาลที่ ๕

พระไตรปิฎกรัชกาลที่ ๓ อิกฉบับ ๑ เรียกว่า "ฉบับลายกำมะลอ" เพราะใบปกเขียนลายกำมะลอ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างแต่ยังเปนกรม พระราชทานไปไว้สำหรับวัดราชโอรส หนังสือฉบับนี้ไม่ปรากฏเรื่องราวต่อมา ครั้นเมื่อตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร กรรมการให้พระยาปริยัติธรรมธาดาไปตรวจ ได้ความว่าเปนอันตรายสูญไปเสียแล้วทั้งจบ

หนังสือพระไตรปิฎกที่สร้างในรัชกาลที่ ๓ วิเศษกว่าหนังสือสร้างในรัชกาลก่อน ๆ มาโดยเหตุอย่าง ๑ ด้วยเมื่อในรัชกาลที่ ๓ นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาลได้เอาเปนพระราชธุระสอบสวนหนังสือพระไตรปิฎก ทรงทราบว่าพระไตรปิฎกที่มีอยู่ในประเทศนี้ยังไม่ครบบริบูรณ์ แลบางคัมภีร์ทรงสงไสยในฉบับที่มีว่าจะไม่ถูกต้องอยู่บ้าง จึงทูลแด่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าควรจะหาพระไตรปิฎกฉบับประเทศอื่นมาเพิ่มเติม แลสอบกับหนังสือที่มีอยู่แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์เห็นชอบด้วย จึงโปรดให้สมณฑูตออกไปลังกาทวีป ๒ คราว ไปเมื่อปีขาลจัตวาศก พ.ศ. ๒๓๘๕ คราว ๑ ไปเมื่อปีมโรงฉศก พ.ศ. ๒๓๘๗ คราว ๑ สืบหาพระไตรปิฎกฉบับลังกาเข้ามาได้มาก คัมภีร์ใดที่ลังกาไม่มีก็จัดพระราชทานไปแลกเปลี่ยนกันคัดลอก แลโปรดให้พระมอญช่วยกันหาพระไตรปิฎกทางรามัญประเทศด้วยอิกทาง๑ จึงได้หนังสือพระไตรปิฎกฉบับต่างประเทศเข้ามาเมื่อในรัชกาลที่ ๓ มาก อิกประการหนึ่งได้ทราบว่า เมื่อในรัชกาลที่ ๓ นั้นมีพระราชประสงค์จะให้แปลพระไตรปิฎกออกเปนภาษาไทย โปรดให้วางฎีกาพระสงฆ์ที่ถวายเทศน์เวร ให้เทศน์เรื่องโดยลำดับพระไตรปิฎก ราชบัณฑิตส่งหนังสือฉบับหลวงไปพร้อมกับฎีกา ให้พระผู้จะเทศน์แปลแต่งเปนภาษาไทยสำหรับถวายเทศน์ ด้วยเหตุนี้ หนังสือแปลร้อยที่มีอยู่ทุกวันนี้ จึงสังเกตสำนวนได้ว่า โดยมากเปนหนังสือแปลครั้งรัชกาลที่ ๓

แต่ในครั้งนั้นทราบว่าหนังสือหลวงในหอพระมณเฑียรธรรมขาดไป ด้วยเรื่องราชบัณฑิตลืมเรียกต้นฉบับคืนอย่างเมื่อในรัชกาลที่ ๑ อีกคราว ๑ เมื่อตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร หนังสือที่ได้มาจากตามวัด ยังพบหนังสือหลวงปะปนอยู่เนือง ๆ

ในรัชกาลที่ ๔ เข้าใจว่า ได้โปรดให้ตรวจหนังสือในหอพระมณเฑียรธรรมอีก แลปรากฏว่าหนังสือหลวงขาดบาญชีไปมาก เหมือนเมื่อตรวจครั้งรัชกาลที่ ๒ ด้วยหนังสือพระไตรปิฎกในหอพระมณเฑียรธรรมมีหนังสือสร้างใช้เมื่อในรัชกาลที่ ๔ แทบจะทุกฉบับ รู้ได้ด้วยหนังสือสร้างในรัชกาลที่ ๔ มักเขียนตราแผ่นดินไว้เป็นสำคัญ คือที่ใบปกเขียนตราพระมหามงกุฎดวง ๑ ถ้าหนังสือที่สร้างใหม่สร้างแทนหนังสือรัชกาลไหนก็เขียนตารัชกาลนั้นไว้อีกดวง ๑ เช่นหนังสือฉบับรดน้ำแดง มักมีตราพระมหามงกุฎกับตราครุฑพาหอยู่คู่กัน

หนังสือพระไตรปิฎกที่สร้างขึ้นใหม่สำหรับหอหลวง เมื่อในรัชกาลที่ ๔ มีฉบับ ๑ เรียกว่า "ฉบับล่องชาด" เพราะข้าง ๆ ปิดทองแลสลับชาด

ในรัชกาลที่ ๕ ทราบว่า ทรงสร้างพระไตรปิฎกคัมภีร์ลานสำหรับหอหลวงจบ ๑ เรียกว่า "ฉบับทองทึบ" เพราะปิดทองทึบเหมือนกับฉบับทองใหญ่แลทองน้อย ต่อมาเมื่อปีชวด รัตนโกสินทร ศก ๑๐๗ พ.ศ. ๒๔๓๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์ว่า การสร้างหนังสือพระไตรปิฎกเปนคัมภีร์ใบลาน ได้หนังสือเพิ่มขึ้นแต่จบเดียว ไม่เปนประโยชน์แพร่หลาย ถ้าพิมพ์พระไตรปิฎกลงกระดาษเย็บเปนเล่มสมุด ถึงการที่ต้องทำจะมากกว่า แลจะต้องลงทุนมากกว่าหนังสือใบลาน ก็จะเปนประโยชน์ยิ่งกว่ากันมาก จึงโปรดให้อาราธนาพระบรมวงษานุวงษ์ซึ่งทรงผนวช แลพระราชาคณะ ฐานานุกรม เปรียญ ผู้รู้พระปริยัติธรรม มีสมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส แต่ยังดำรงพระยศเปนกรมหมื่น แลสมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทว) วัดราชประดิษฐ แต่ยังเปนที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เปนประธาน ประชุมพร้อมกันใน

พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เสด็จออกสู่ที่สงฆสมาคม มีพระราชดำรัสชี้แจงพระราชประสงค์ พระสงฆ์ทั้งปวงถวายอนุโมทนาพระราชบริหาร แลรับแบ่งหน้าที่กันตรวจต้นฉบับ สอบฉบับอักษรขอม ฉบับอักษรสิงหฬ ฉบับอักษรรามัญ ซึ่งมีอยู่ให้ถูกต้อง ส่วนการพิมพ์นั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช เป็นแม่กองจัดการพิมพ์พระไตรปิฎกด้วยอักษรไทยเฉภาะบาฬีรวม ๑๐๐๐ จบ จบละ ๓๙ เล่ม รวมเป็นสมุด ๓๙,๐๐๐ เล่ม สำเร็จเมื่อปีมะเส็ง รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้ฉลองในงานพระราชพิธีรัชฎาภิเศก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสวยราชย์ได้ครบ ๒๕ ปี พระไตรปิฎกชุดนี้พระราชทานไปไว้ตามพระอารามหลวงวัดละจบ นอกจากนั้นพระราชทานตอบแทนแก่พระสงฆ์แลคฤหัสถ์ที่ได้เป็นเจ้าหน้าที่ทำการสร้างพระไตรปิฎกด้วย ครั้นเมื่อข่าวปรากฏว่ามีพระไตรปิฎกพิมพ์ขึ้นในกรุงสยามเป็นครั้งแรก รัฐบาลแลผู้อำนวยการศึกษาสถานที่ต่าง ๆ ในนานาประเทศ ต่างบอกมาขอพระราชทานพระไตรปิฎกไปไว้สำหรับศึกษาสถานแลประเทศนั้น ๆ ได้ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานไปตามประสงค์ พระไตรปิฎกที่สร้างในรัชกาลที่ ๕ จึงมีแพร่หลายทั่วไปในโลก แลเป็นหลักสำหรับนักเรียนในนานาประเทศสอบสวนอยู่จนทุกวันนี้ พระไตรปิฎกพิมพ์ที่เหลือจากพระราชทานดังกล่าวมาแล้ว พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จำหน่ายพอสมควรราคา มีผู้นิยมกันซื้อไปไว้ตามพระอารามแลสถานศึกษาที่ต่าง ๆ เป็นอันมาก ตั้งแต่พิมพ์แล้วภายใน ๒ ปีก็หมดฉบับสำหรับจำหน่าย คงแต่ฉบับสำหรับรักษาไว้ในหอพระมณเฑียรธรรม

พระไตรปิฎกฉบับหลวง ซึ่งรักษาอยู่ในหอพระมณเฑียรธรรมจึงมี ๑๔ ฉบับด้วยกัน คือ

๑ ฉบับครูเดิม สร้างในรัชกาลที่ ๑

๒ ฉบับทองใหญ่ สร้างในรัชกาลที่ ๑

๓ ฉบับรองทรง สร้างในรัชกาลที่ ๑
๔ ฉบับทองชุบ สร้างในรัชกาลที่ ๑
๕ ฉบับรดน้ำแดง สร้างในรัชกาลที่ ๒
๖ ฉบับรดน้ำเอก สร้างในรัชกาลที่ ๓
๗ ฉบับรดน้ำโท สร้างในรัชกาลที่ ๓
๘ ฉบับทองน้อย สร้างในรัชกาลที่ ๓
๙ ฉบับเทพชุมนุม สร้างในรัชกาลที่ ๓
๑๐ ฉบับชุบย่อ สร้างในรัชกาลที่ ๓
๑๑ ฉบับอักษรรามัญ สร้างในรัชกาลที่ ๓ แลต่อมาในรัชกาลที่ ๔
๑๒ ฉบับล่องชาด สร้างในรัชกาลที่ ๔
๑๓ ฉบับทองทึบ สร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๕
๑๔ ฉบับพิมพ์ สร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๕

หนังสือพระไตรปิฎกคัมภีร์ใบลานทั้ง ๑๓ ฉบับนี้ จำนวนเรื่องหนังสือไม่เท่ากันมาแต่แรกสร้างทุกฉบับ หนังสือที่สร้างแล้ว ก็ยังมีเหตุขาดหาย ด้วยเหตุดังกล่าวมาแล้ว แลด้วยเหตุอื่นในชั้นหลัง แม้ปรากฏว่าได้สร้างใช้มาในรัชกาลก่อน ๆ ก็ไม่มีฉบับใดที่เหลืออยู่ครบตามบาญชีเดิมสักฉบับเดียว

นอกจากหนังสือพระไตรปิฎก ๑๔ ฉบับที่กล่าวมา ในหอพระมณเฑียรธรรมยังมีหนังสือเบ็ดเตล็ดอีก เป็นหนังสืออัตถ์บ้าง แปลร้อยบ้าง ที่สำคัญคือหนังสือแปลนามศัพท์ ซึ่งทำเมื่อคราวสังคายนาในรัชกาลที่ ๑ ในบาญชีเดิมปรากฏว่ามี ๕๖ คัมภีร์ หนังสือเรื่องนี้ทราบว่า ขาดบาญชีไปเสียมาก ด้วยพระสงฆ์พอใจที่จะยืมตลอดมา คงจะมีตกค้างอยู่ตามวัดยังจะต้องสืบหาต่อไป หนังสือแปลร้อยที่ดี ๆ ก็มีในหอพระมณเฑียรธรรมหลายเรื่อง ด้วยบรรดาคัมภีร์หนังสือซึ่งหาได้ในรัชกาลก่อน ๆ เมื่อหามาได้เปนของหลวงแล้ว ถ้าเปนหนังสือใบลาน ก็ส่งไปรักษาไว้ที่หอพระมณเฑียรธรรมทั้งนั้น

อนึ่งเมื่อหม่อมเจ้าประภากร ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงษ์เธอ เจ้าพ้า กรมพระยาบำราบปรปักษ์ เปนอธิบดีกรมราชบัณฑิตเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ได้ชักชวนพวกราชบัณฑิตช่วยกันคัดเรื่องหนังสือซึ่งเห็นว่าเปนประโยชน์ในทางความรู้ รวมพิมพ์เปนสมุด เรียกว่า "หนังสือมณเฑียรธรรม" ออกจำหน่ายเมื่อปีฉลู รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ พ.ศ. ๒๔๔๔ เดิมกำหนดว่าจะพิมพ์ทีละภาค ๕ ภาครวมเปนเล่ม ๑ แต่หนังสือมณเฑียรธรรมนั้น พิมพ์ออกจำหน่ายได้เพียง ๒ ภาค ในเวลากำลังรวบรวมเรื่องจะพิมพ์ภาคที่ ๓ หม่อมเจ้าประภากรก็สิ้นชีพิตักไษย หนังสือมณเฑียรธรรมก็เลิกไม่ได้พิมพ์ต่อมา ตำนานหอพระมณเฑียรธรรมมีเนื้อความดังพรรณามาฉนี้

ตำนานหอพระสมุดวชิรญาณ

หอพระสมุดวชิรญาณเดิมนั้น พระราชโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเปนประธาน **ทรงพระดำริห์ตั้งขึ้น** เมื่อปีมะเสงตรีศก พ.ศ. ๒๔๒๔ เรื่องราวอันเปนมูลเหตุที่จะตั้งหอพระสมุดวชิรญาณมีมาดังนี้ คือ เมื่อในรัชกาลที่ ๔ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ แต่ยังเปนเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ที่สมุหกระลาโหม กราบบังคมทูลถวายที่ดินของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงษ์ผู้บิดาแปลง ๑ อยู่ริมแม่น้ำน่าวัดประยุรวงษาวาส ยาวตามลำน้ำ ๑๔ วา ๒ ศอก ยื่นขึ้นไป ๒ เส้น ๑๔ วา ๒ ศอก ที่ตรงนี้ฝรั่งเคยเช่าเปนห้างที่ไว้สินค้ามาตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๓ นับว่าเปนที่ทำเลดีสำหรับการค้าขาย ด้วยในเวลานั้นยังไม่ได้ตัดถนนออกไปนอกพระนคร การไปมาค้าขายใช้แต่ทางเรือเปนพื้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับที่ดินรายนี้แล้ว พระราชทานเงินพระคลังข้างที่ ให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ ไปสร้างตึก ๓ หลัง สำหรับให้เช่าเปนที่ไว้สินค้า ๒ หลัง

เปนที่สำหรับผู้ดูการอยู่หลัง ๑ มีกำแพงล้อมรอบ ทุนที่พระคลังข้างที่ออกไปครั้งแรกเปนเงิน ๑๗,๖๐๐ บาท เมื่อสร้างแล้วทราบว่า พระยาพิสณฑ์สมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม) แต่ยังเปนพระภาษีสมบัติบริบูรณ์เช่า แต่จะเก็บเงินค่าเช่าเท่าใด ใครเปนผู้เก็บและเก็บเงินนั้นส่งณที่ใด หาปรากฏไม่

ตึกน่าวัดประยุรวงษ์นี้ เดิมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์จะพระราชทานแก่บรรดาพระราชโอรสธิดา ให้มีส่วนเปนเจ้าของและได้รับส่วนผลประโยชน์จากค่าเช่าเสมอกัน ได้ร่างพระราชประสงค์ลงไว้ในสมุดดำ แต่ยังค้างอยู่ไม่จบ จะเปนด้วยต่อมาทรงพระราชดำริห์เปนอย่างอื่น ฤๅด้วยเหตุใดหาทราบไม่ แต่สมุดร่างพระราชประสงค์นั้นซุกซ่อนอยู่ในหนังสือห้องอาลักษณ์ ไม่มีผู้ใดรฦกได้ จนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์มาได้ ๗ ปี ถึงปีกุญสัปตศก พ.ศ. ๒๔๑๘ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ กราบบังคมทูลว่า ตึกซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างที่น่าวัดประยุรวงษ์นั้น ตั้งแต่พระยาพิสณฑ์สมบัติบริบูรณ์ ผู้เช่าเดิมบอกคืนทั้งชำรุดซุดโซมอยู่ ห้างมูเลอร์ไมสเนอร์จะขอเช่า ถ้าจะให้เช่าจะต้องลงทุนซ่อมแซมอีก จะโปรดประการใด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสสั่งให้สอบสวนเรื่องเดิม จึงไปค้นพบร่างหนังสือพระราชดำริห์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเรื่องตึกรายนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่า ที่ตึกน่าวัดประยุรวงษ์นั้น ถึงสมเด็จพระบรมชนกนารถ ยังมิได้พระราชทานแก่พระราชโอรสธิดา แต่เมื่อปรากฏพระราชดำริห์มีอยู่ก็จะทรงจัดการให้เปนไปตามพระราชดำริห์ ให้บรรดาพระราชโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เปนเจ้าของ และได้รับผลประโยชน์เสมอกันทุกพระองค์ แต่ส่วนทุนที่จะต้องลงไปในค่าซ่อมแซมเปนเงิน ๔๘๐๐ บาทนั้น ถ้าจะเฉลี่ยเรียกจากเจ้านายก็รำคาญพระราชหฤไทยอยู่ ด้วยเจ้านายเหล่านั้นยังไม่ได้เคยรับผลประโยชน์ และไม่เคยทรงทราบว่าจะได้เปนเจ้าของ

พอได้ทรงทราบก็จะต้องเสียเงินไปก่อน ดูเปนที่อนาถพระไทย พระองค์เปนประธานในพระเจ้าลูกเธอ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงรับลงทุนด้วยเงินพระคลังข้างที่แต่พระองค์เดียว ซ่อมแซมตึกนั้นเสียก่อน เมื่อเก็บเงินค่าเช่าหักใช้พระคลังข้างที่แล้ว มีส่วนผลประโยชน์ที่จะแบ่งเมื่อใด ก็จะพระราชทานหนังสือสำหรับที่พร้อมกับส่วนแบ่ง แก่บรรดาพระเจ้าลูกเธอ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้จ่ายเงินพระคลังข้างที่ไปซ่อมแซมตึกนั้นจนแล้ว แลให้ห้างมูเลอร์-ไมสเนอร์เช่าต่อมา

ถึงปีขาลสัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๔๒๑ เก็บเงินค่าเช่าใช้พระคลังข้างที่ครบแล้ว แลมีเงินเหลืออยู่ในปีนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ทำหนังสือ พระราชทานกรรมสิทธิเปนเจ้าของที่ ๕๘ ส่วน เท่าจำนวนพระราชโอรสธิดา ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีพระองค์อยู่ในเวลานั้น เงินค่าเช่าก็แบ่งเปน ๕๘ ส่วน ครั้นถึงวันศุกร เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ตรงกับวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเปนวันเชิญพระบรมอัฐิเสด็จออกทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณประจำปี เมื่อพระราชโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมพร้อมกันที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานหนังสือประกาศพระราชกำหนด แลหนังสือกรรมสิทธิแก่บรรดาเจ้า-นาย ซึ่งจะได้มีส่วนเปนเจ้าของต่อน่าพระที่นั่งพระบรมอัฐิ ส่วนของพระองค์ก็ทรงมีด้วยส่วน ๑ แต่พระราชทานส่วนนั้นแด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ แต่นั้นมา เมื่อขึ้นปีใหม่ถึงกลางเดือน ๑๑ ในวันทำบุญพระบรมอัฐิ ก็โปรดให้เจ้าพนักงานนำค่าเช่าตึกแบ่งเปนส่วนเสมอกัน มาพระราชทานแก่เจ้านายผู้เปนเจ้าของตึก ต่อน่าพระที่นั่งพระบรมอัฐิทุกปีมา

ตั้งแต่เจ้านายได้รับพระราชทานหนังสือกรรมสิทธิเปนเจ้าของ ที่ตึกน่าวัดประยุรวงษ์ แลได้รับพระราชทานเงินส่วนแบ่ง ความรู้สึกได้มีใน

บรรดาพระราชโอรสธิดา ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่แรก ว่าผลประโยชน์ที่ได้รับพระราชทานในเรื่องตึกน่าวัดประยุรวงษ์รายนี้ ได้ด้วยพระมหากรุณาในสมเด็จพระบรมชนกนารถ แลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ปกครองตระกูลวงษ์สนองพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสืบมา เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว เปนผลประโยชน์อันกอปรด้วยศิริมงคล จะเอาไปใช้สอยในอาณาประโยชน์ส่วนพระองค์ให้หมดสิ้นสูญไปเปล่าหาควรไม่ ควรจะรวมเงินผลประโยชน์นั้นประกอบการซึ่งเปนคุณเปนประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ยังหาได้ทรงพระดำริห์จะทำการอย่างใดไม่ จนถึงปีมโรงโทศก พ.ศ. ๒๔๒๓ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช กรมหลวงพิชิตปรีชากร สมเด็จกรมพระยาเทวะวงษ์วโรปการ ทั้ง ๓ พระองค์นี้ ทรงปฤกษากันทำจดหมายประทานบรรดาเจ้านายเจ้าของตึกน่าวัดประยุรวงษ์ ทรงแนะนำว่า ซึ่งเจ้านายมีพระประสงค์จะทรงจ่ายใช้เงินค่าเช่าในการอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งกอบด้วยประโยชน์อันสมควรนั้น ทรงพระดำริห์เห็นว่า ควรจะเข้าทุนกันจัดตั้งหอสมุดสำหรับราชตระกูลขึ้นเฉลิมพระเกียรติยศ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์ ทรงกะรายการที่จะจัดหอสมุดมาปฤกษาเปนเนื้อความดังนี้

๑. จะจัดตั้งหอสมุดขึ้นที่พระราชวังสราญรมย์ ด้วยเวลานั้นวังบูรพาภิรมย์ยังไม่แล้ว สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดชประทับอยู่ที่พระราชวังสราญรมย์ จะทรงจัดห้องให้ตั้งหอสมุด แลจะทรงรับเปนพระธุระดูแลรักษา

๒. บรรดาพระราชโอรสธิดา แลพระราชนัดดา ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้เข้าทุนตั้งหอสมุดนี้ เปนสมาชิกเจ้าของหอสมุดด้วยกัน เงินทุนที่จะลงนั้น จะประทานค่าเช่าตึกน่าวัดประยุรวงษ์ทั้งหมด ฤๅเท่าใดก็ได้ แต่กำหนดไม่ต่ำกว่าปีละ ๘ บาท

๓. พนักงานที่จะอำนวยการหอสมุดนั้น สมาชิกฝ่ายน่าควรเลือกกันเปนสภานายก ๑ อุปนายก ๑ เลขาธิการ ๑ กรรมสัมปาทิก ๔ มีกำหนดเปลี่ยนทุก ๆ ปี ส่วนพนักงานประจำจะหาจ้างเสมียนพนักงานสำหรับหอสมุด ให้มีพอสมควร

๔. หนังสือซึ่งจะรวบรวมสะสมในหอสมุดนั้น จะซื้อหนังสือไทยที่พิมพ์แล้วอย่าง ๑ หนังสือเรื่องใดที่ยังไม่ได้พิมพ์ จะหามาลอกคัดไว้ในหอสมุด ส่วนหนังสือต่างประเทศนั้น จะคิดซื้อหาบรรดาหนังสือซึ่งจะเปนประโยชน์ทางความรู้ที่ต้องการในเมืองไทย แลที่สุดจะให้มีหนังสือพิมพ์ของหอสมุดออก ๗ วันครั้ง ๑

๕. หนังสือในหอสมุด ยอมให้สมาชิกยืมไปอ่าน แต่ผู้ใดมิได้เปนสมาชิกจะยืมหนังสือไปอ่านก็ดี ฤๅจะเข้ามาอ่านหนังสือในหอสมุดก็ดี ต้องให้เสียค่าธรรมเนียมตามสมควร

เมื่อวันเจ้านายประชุมกันในงานทำบุญพระบรมอัฐิ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อกลางเดือน ๑๑ ปีมโรงโทศกนั้น ได้ปฤกษาเห็นชอบพร้อมกันตามความที่สมเด็จเจ้าพ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช กรมหลวงพิชิตปรีชากร แลสมเด็จกรมพระยาเทวะวงษ์วโรปการ ทรงแนะนำนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดพระราชทานนามหอสมุด ให้เรียกว่า "หอพระสมุดวชิรญาณ" ตามพระสมณะนามาภิไธยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แลทรงรับจะพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ด้วยพระบรมราชานุภาพในการทั้งปวง ที่จะให้สำเร็จประโยชน์ตามพระประสงค์ของเจ้านายที่ทรงพระดำริห์กันนั้นด้วย

ถึงปีมเสงตรีศก พ.ศ. ๒๔๒๔ สมเด็จเจ้าพ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช กรมหลวงพิชิตปรีชากร แลสมเด็จกรมพระยาเทวะวงษ์วโรปการ พร้อมกันทำจดหมายชี้แจงแก่บรรดาสมาชิกว่า ตั้งแต่ได้ยุติว่าจะจัดตั้งหอสมุด สมาชิกได้ส่งเงินทุนไปแล้วโดยมาก แต่มีการที่จะต้องเปลี่ยน

แปลงเรื่องสถานที่ตั้งหอสมุด ถ้าตั้งที่พระราชวังสราญรมย์ เห็นว่าเวลาเมื่อสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช ย้ายไปประทับวังบูรพาภิรมย์แล้ว การที่จะจัดและรักษาหอสมุดที่นั้นลำบากอยู่ ด้วยอยู่ห่างที่พระบรมวงษานุวงษ์ประชุมกัน แลมีราชการที่ต้องใช้พระราชวังสราญรมย์บางคราว เช่นรับแขกเมืองเปนต้น ไม่เหมาะแก่การตั้งหอสมุด ณ ที่นั้น ได้ทรงนำความขึ้นกราบบังคมทูลก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานตึกซึ่งสร้างใหม่ในพระบรมมหาราชวัง อยู่ระหว่างประตูพิมานไชยศรี กับพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทนั้น ให้เป็นที่ตั้งหอพระสมุดวชิรญาณ ตึกนั้นกำลังสร้างอยู่ยังไม่แล้ว คงจะแล้วในปีมเมียจัตวาศก พ.ศ. ๒๔๒๕ ทั้ง ๓ พระองค์ทรงพระดำริห์เห็นว่า ควรจะเลือกกรรมสัมปาทิกเสียก่อนจะได้ลงมือตระเตรียมการ คือ สร้างเครื่องใช้เปนต้น ให้แล้วทันตึกที่จะตั้งเปนหอพระสมุด สมาชิกเห็นชอบด้วยตามพระดำริห์นั้น เมื่อวันประชุมทำบุญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลางเดือน ๑๑ ปีมะเส็ง สมาชิกทั้งฝ่ายน่าฝ่ายใน จึงพร้อมกันเลือกกรรมการ ตกลงได้กรรมการสำรับแรก ของหอพระสมุดวชิรญาณดังนี้ คือ

สภานายก สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช
อุปนายก กรมหลวงพิชิตปรีชากร
เลขาธิการ สมเด็จกรมพระยาเทวะวงษ์วโรปการ
กรรมสัมปาทิก กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ
กรรมสัมปาทิก กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
กรรมสัมปาทิก พระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์
กรรมสัมปาทิก สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัติวงษ์

เมื่อสมาชิกเลือกกรรมการแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรตั้งกรรมการทั้ง ๗ นั้น แลทรงตั้งอย่างนี้เปนประเพณีต่อมาทุกปี

แต่การเลือกกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณต่อมาได้แก้ไขเปนยุติดังนี้ คือ ตำแหน่งอุปนายก เปลี่ยนเปนให้สมาชิกฝ่ายในเลือกสมาชิกฝ่ายในด้วยกันเองเปนอุปนายก กรรมการฝ่ายน่าต่อมาเลือกแต่สภานายกกับเลขาธิการ ภายหลังคงเลือกแต่สภานายกตำแหน่งเดียว เลขาธิการแลกรรมสัมปาทิกนั้น สภานายกเปนผู้เลือก น่าที่กรรมสัมปาทิกทั้ง ๔ ต่อมาได้กำหนดเปนเหรัญญิก พนักงานบาญชีเงิน ๑ สาราณียกร พนักงานจดหมายแลหนังสือพิมพ์ ๑ บรรณารักษ์ พนักงานรักษาสมุด ๑ ปฏิคม พนักงานรับแขก ๑ แลให้เพิ่มกรรมสัมปาทิกเปนผู้ช่วยอีกตำแหน่งละคน ๑ เปนกรรมสัมปาทิก ๘ คน รวมกรรมการเบ็ดเสร็จ ๑๑ คน เจ้านายที่ได้รับเลือกเปนสภานายก แลอุปนายก ตั้งแต่ปีมะเสงตรีศก พ.ศ. ๒๔๒๔ จนหอพระสมุดวชิรญาณเดิมโอนมาเปนหอพระสมุดสำหรับพระนคร เมื่อปีมะเสง พ.ศ. ๒๔๔๘ รวม ๒๕ ปี มีรายนามตามบาญชี ต่อไปนี้

สภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ

๑. สมเด็จเจ้าพ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช ปีมะเสง จุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔ (กลางเดือน ๑๑ จนกลางเดือน ๑๑ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕)

๒. กรมพระนเรศร์วรฤทธิ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕

๓. กรมหลวงพิชิตปรีชากร ครั้งที่ ๑ ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๖

๔. สมเด็จกรมพระยาเทวะวงษ์วโรปการ ปีวอก พ.ศ. ๒๔๒๗

๕. กรมหลวงพิชิตปรีชากร ครั้งที่ ๒ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘

๖. กรมหมื่นพงษาดิศรมหิป ปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙

๗. กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ครั้งที่ ๑ ปีกุญ พ.ศ. ๒๔๓๐

๘. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าพ้ามหาวชิรุณหิศ ปีชวด รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ พ.ศ. ๒๔๓๑

๙. กรมพระดำรงราชานุภาพ ปีฉลู พ.ศ. ๒๔๓๒
๑๐. สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงษ์ ปีขาล พ.ศ. ๒๔๓๓
๑๑. กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงษ์ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๔
๑๒. กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๕
๑๓. กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๓๖
๑๔. กรมพระจันทบุรีนฤนารถ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๗
๑๕. กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๓๘
๑๖. กรมหลวงปราจิณกิติบดี ปีวอก พ.ศ. ๒๔๓๙
๑๗. กรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา ปีระกา พ.ศ. ๒๔๔๐
๑๘. กรมหลวงสวัสดิวัตนวิศิษฏ์ ปีจอ พ.ศ. ๒๔๔๑
๑๙. กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ปีกุญ พ.ศ. ๒๔๔๒
๒๐. กรมหมื่นราชศักดิสโมสรปีชวด, ปีฉลู พ.ศ. ๒๔๔๓—๒๔๔๔
๒๑. กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ครั้งที่ ๒ ปีขาล พ.ศ. ๒๔๔๕
๒๒. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัตยุบัน เมื่อยังทรงพระยศสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ครั้งที่ ๑ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๔๖
๒๓. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต ปีมะโรง, ปีมะเส็ง, พ.ศ. ๒๔๔๗—๒๔๔๘

อุปนายกหอพระสมุดวชิรญาณ

๑. กรมหลวงพิชิตปรีชากร ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๒๔
๒. กรมหลวงสมรรัตน์ศิริเชฐ ครั้งที่ ๑ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕
๓. ว่าง
๔. พระองค์เจ้าประภัศร ปีวอก พ.ศ. ๒๔๒๗
๕. พระองค์เจ้าภัทร์พิมลพรรณ ครั้งที่ ๑ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘
๖. พระองค์เจ้าศรีนาคสวาดิ ครั้งที่ ๑ ปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙

๗. พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา ครั้งที่ ๑ ปีกุญ พ.ศ. ๒๔๓๐
๘. พระองค์เจ้านภาพรประภา ปีชวด พ.ศ. ๒๔๓๑
๙. พระองค์เจ้าบรรจบเบญจมา ปีฉลู พ.ศ. ๒๔๓๒
๑๐. พระนางเจ้าพระราชเทวี ปีขาล พ.ศ. ๒๔๓๓
๑๑. พระองค์เจ้านารีรัตนา ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๔
๑๒. พระองค์เจ้าอรุณวดี ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๕
๑๓. พระองค์เจ้าแขไขดวง ปีมะเสง พ.ศ. ๒๔๓๖
๑๔. พระองค์เจ้าวาณีรัตนกัญญา ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๗
๑๕. พระองค์เจ้าประสานศรีใส ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๓๘
๑๖. พระองค์เจ้าประดิษฐาสารี ปีวอก พ.ศ. ๒๔๓๙
๑๗. พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอาง ปีระกา พ.ศ. ๒๔๔๐
๑๘. พระองค์เจ้ากาญจนากร ปีจอ พ.ศ. ๒๔๔๑
๑๙. พระองค์เจ้าบุษบันบัวผัน ปีกุญ พ.ศ. ๒๔๔๒
๒๐. กรมหลวงสมรรัตน์ศิริเชฐ ครั้งที่ ๒ ปีชวด, ปีฉลู พ.ศ. ๒๔๔๓—๒๔๔๔
๒๑. พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา ครั้งที่ ๒ ปีขาล พ.ศ. ๒๔๔๕
๒๒. พระองค์เจ้าภักตร์พิมลพรรณ ครั้งที่ ๒ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๔๖
๒๓. พระองค์เจ้าศรีนาคสวาดิ ครั้งที่ ๒ ปีมะโรง, ปีมะเสง พ.ศ. ๒๔๔๗—๒๔๔๘

ในปีมะเมียจัตวาศก พ.ศ. ๒๔๒๕ ได้เปลี่ยนกรรมการใหม่ แต่ยังไม่ได้เปิดหอพระสมุด ฯ เพราะติกที่พระราชทานให้ตั้งหอพระสมุด ฯ เมื่อจวนแล้วปรากฏว่าทำรากอ่อนไป ติกชุด ต้องแก้ติกนั้นใหม่ การตั้งหอพระสมุด ฯ จึงต้องรออยู่ตลอดปี ครั้นปีมะแมเบญจศก พ.ศ. ๒๔๒๖ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นสภานายก กราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตยืมห้องมุขกระสันชั้นต่ำ ในพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทข้างตวันตก เพื่อจะจัดตั้งหอพระสมุด ฯ ไปพลาง ได้พระราชทาน

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY
3961129424
สมบัติห้องสมุดรัฐสภา

พระบรมราชานุญาต จึงได้ลงมือจัดตั้งหอพระสมุดวชิรญาณ ที่ห้องชั้นต่ำพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

ในเวลากำลังจัดเตรียมการอยู่นั้น กรมหลวงพิชิตปรีชากร สภานายก มีราชการต้องเสด็จไปเป็นข้าหลวงเมืองนครเชียงใหม่ กรมหมื่นทิวากรวงษ์ประวัติ สาราณียกร ได้ทรงรับสมมตในกรรมการ เป็นตำแหน่งผู้แทนสภานายกต่อมา ในปีนั้นได้มีพิธีเปิดหอพระสมุดฯ เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ เป็นวันเถลิงปีวอกฉศก จุลศักราช ๑๒๔๖ พ.ศ. ๒๔๒๗ มีการประชุมสมาชิกพร้อมกันทั้งฝ่ายน่าฝ่ายใน แลเชิญเสด็จพระบรมวงษานุวงษ์ ที่ยังมิได้เป็นสมาชิกมาประชุมด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินมาเปิดหอพระสมุด ฯ ด้วยพระองค์เอง

หอพระสมุด ฯ เมื่อแรกเปิดปรากฏว่า มีสมุดหนังสือไทยซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ขาย หาซื้อได้ในเวลานั้น ๑๒๕ เล่ม หนังสือฝรั่งมี ๑๔๔ เล่ม โดยมากเป็นหนังสือซึ่งสมาชิกแบ่งประทานมาจากห้องสมุดในส่วนพระองค์

เมื่อเปิดหอพระสมุด ฯ แล้ว กรรมการนี้ได้จัดวางการอันเป็นโครงของการหอพระสมุดวชิรญาณที่ได้จัดต่อมาหลายอย่าง คือ

๑. ตั้งข้อบังคับหอพระสมุด ฯ ข้อบังคับนี้กรรมการได้ทูลขอให้สมเด็จกรมพระยาเทวะวงษ์วโรปการ ทรงร่าง

๒. รับสมาชิกเพิ่มเติม สมาชิกหอพระสมุด ฯ ในชั้นนั้นกำหนดเป็นวิสามัญสมาชิกอย่าง ๑ สามัญสมาชิกอย่าง ๑ วิสามัญสมาชิกนั้นเพื่อจะเชิญผู้ที่มีเกียรติยศแลคุณวิเศษ หมายความว่าพระบรมวงษานุวงษ์ที่ทรงผนวช แลพระราชาคณะผู้ใหญ่ เป็นสมาชิกโดยกิตติมศักดิ์ได้รับประโยชน์ทั้งปวงเป็นเครื่องบูชา สามัญสมาชิกนั้น คือ สมาชิกคฤหัสถ์ทั่วไป กำหนดเป็น ๓ พวก คือ ภาคีสมาชิก ผู้ที่เสียเงินบำรุงหอพระสมุด ฯ ปีหนึ่งมีกำหนด ๒๐ บาทเป็นอย่างต่ำ สมาชิกพวกนี้ได้รับประโยชน์จากหอพระสมุด ฯ ทุกอย่าง ตั้งแต่มีอำนาจในการปฤกษาหารือการหอพระ-

สมุด ฯ มีการเลือกสมาชิก เปนต้น ตลอดจนยืมหนังสือไปอ่านได้ อภาคีสมาชิก คือ สมาชิกที่มีประสงค์เพียงจะมาอ่านหนังสือได้ในหอพระสมุด ฯ พวกนี้เมื่อได้รับเลือกเปนสมาชิกแล้ว ไม่ต้องเสียเงินบำรุง แต่ไม่ได้ประโยชน์อย่างอื่น อาคมสมาชิก คือ ผู้ที่อยู่ทางไกลจะไปมายังหอพระสมุด ฯ ไม่ได้เหมือนสมาชิกอื่น เมื่อได้รับเลือกแล้วได้รับประโยชน์เท่าภาคีสมาชิก เพียงเวลาที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ แต่อภาคีสมาชิก แลอาคมสมาชิก ๒ พวกนี้ ต่อมาได้เลิกเสียมิได้มี

๓. ออกหนังสือพิมพ์วชิรญาณ กรรมการช่วยกันหาเรื่องซึ่งกอบด้วยสารประโยชน์ ทั้งเปนเรื่องเก่าแลเรื่องแต่งใหม่ ส่งลงพิมพ์ออกแจกแก่สมาชิกเดือนละ ๒ ครั้ง คือ ขึ้นค่ำ ๑ ครั้ง ๑ แรมค่ำ ๑ ครั้ง ๑ หนังสือวชิรญาณฉบับแรกออกเมื่อวันศุกรเดือน ๕ แรมค่ำ ๑ ปีวอกยังเปนเบญจศก แจกเมื่อวันเปิดหอพระสมุด ฯ

ถึงกลางเดือน ๑๑ ปีวอกฉศก พ.ศ. ๒๔๒๗ สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ได้ทรงรับเลือกเปนสภานายกกรรมการชุดที่ ๔ ในเวลากรรมการนี้ ได้แก้ไขจัดการออกหนังสือพิมพ์วชิรญาณให้เปน ๓ อย่าง คือ

๑. หนังสือวชิรญาณวิเศษ เปนหนังสือบอกข่าวออกวันอาทิตย์ครั้ง ๑ วันพฤหัสบดีครั้ง ๑ หนังสือนี้กรรมการช่วยกันเรียบเรียงบอกข่าวราชการในราชสำนัก

๒. หนังสือวชิรญาณปัณหา คือ ปัณหาเรื่องใด ๆ ที่มีสมาชิกถามความรู้ แลคำอธิบายของสมาชิกซึ่งแก้ปัณหานั้น ๆ พิมพ์แจกเปนคราว ๆ ไม่มีกำหนด

๓. หนังสือวชิรญาณรายเดือน คือ แก้หนังสือวชิรญาณที่ออกเดือนละ ๒ ครั้งอยู่แต่ก่อน มาพิมพ์เปนเล่มสมุดออกเดือนละเล่ม

หนังสือพิมพ์วชิรญาณทั้ง ๓ อย่างนี้ หนังสือวชิรญาณวิเศษ ออกอยู่ได้เพียง ๔ เดือนต้องหยุด ด้วยกระดาษในโรงพิมพ์หลวงซึ่งพิมพ์

หนังสือนั้นไม่พอการ ทั้งกรรมการติดราชการต่าง ๆ จะรับภาระการเรียบเรียงไม่ไหว หนังสือวชิรญาณปัณหา ต่อมาไม่มีปัณหาที่ส่งมา หนังสือนั้นก็งดไป คงออกอยู่แต่หนังสือวชิรญาณรายเดือน

นอกจากแก้ไขในเรื่องหนังสือพิมพ์วชิรญาณ กรรมการนี้ได้รวบรวมหนังสือทั้งที่พิมพ์แลยังไม่ได้พิมพ์ได้อีกมาก จนถึงต้องมีพนักงานสำหรับคัดลอกหนังสือ ซึ่งสมาชิกได้ให้ต้นฉบับไว้สำหรับหอพระสมุด ฯ แต่นั้นมา

ถึงกลางเดือน ๑๑ ปีรกาสัปตศก พ.ศ. ๒๔๒๘ กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้รับเลือกเปนสภานายกเปนครั้งที่ ๒ ด้วยเมื่อเปนสภานายกครั้งแรกไม่ได้ทรงทำการตลอดปี เพราะต้องไปเปนข้าหลวงเมืองนครเชียงใหม่ ถึงกระนั้นได้ทรงขวนขวายจนได้เปิดหอพระสมุด ฯ อาไศรยเหตุนี้ เมื่อเสด็จกลับลงมากรุงเทพ ฯ สมาชิกจึงได้เลือกเปนสภานายกอีกครั้ง ๑ กรรมการที่ ๕ ซึ่งกรมหลวงพิชิตปรีชากรเปนสภานายกครั้งที่ ๒ ได้จัดการแก้ไขเรื่องออกหนังสือพิมพ์วชิรญาณ ประสงค์จะรวมหนังสือพิมพ์วชิรญาณวิเศษ กับวชิรญาณปัณหาเปนหนังสือพิมพ์อันเดียวกัน ออกวันพระทุก ๗ วันอย่าง ๑ กับคงออกหนังสือวชิรญาณรายเดือน ดังกรรมการก่อนได้ออกมานั้นด้วยอย่าง ๑

ในการออกหนังสือพิมพ์วชิรญาณวิเศษ ๗ วันครั้ง ๑ นั้น ในกรรมการผลัดกันเปนนายเวรเวรละคน จับฉลากแบ่งสมาชิกออกเปน ๑๐ หมู่เท่าจำนวนเวร ขอแรงให้สมาชิกทุก ๆ คนช่วยหาหนังสือเรื่องเก่าใหม่ตามแต่จะหาได้ ส่งมายังกรรมสัมปาทิกผู้เปนนายเวร ให้พอที่จะลงในหนังสือวชิรญาณของเวรนั้น ๆ วิธีเกณฑ์อย่างนี้เปนเหตุให้ได้หนังสือทั้งเรื่องเก่าใหม่มาเข้าหอพระสมุด ฯ ในคราวนั้นเปนอันมาก แต่การที่เกณฑ์ให้สมาชิกเปนเวรให้หาหนังสือส่ง เกณฑ์อยู่แต่ในปีรกาสัปตศกนั้นปีเดียว ต่อมาเปนแต่ชักชวนผู้ซึ่งมีความสามารถให้ช่วยกันแต่งบ้าง ตั้งราคาบำเหน็จซื้อเรื่องที่ส่งมาลงพิมพ์บ้าง ได้ออกหนังสือพิมพ์วชิรญาณอย่างออก ๗ วันครั้ง ๑ ตั้งแต่ปีรกา พ.ศ. ๒๔๒๘ นั้น เปนแบบต่อมา

อีกหลายปี แต่ส่วนหนังสือวชิรญาณรายเดือนนั้น เป็นด้วยการที่ต้องทำในเรื่องหนังสือวชิรญาณฉบับ ๗ วันเต็มมือกรรมสัมปาทิกจำต้องงด หนังสือวชิรญาณรายเดือนซึ่งออกคราวแรก จึงได้ออกอยู่แต่ในคราวกรรมการที่ ๔ ปีเดียว

ถึงปีจออัฐศก พ.ศ. ๒๔๒๕ กรมพระนเรศร์วรฤทธิเสด็จกลับจากยุโรปได้รับเลือกเป็นสภานายกครั้งที่ ๒ แต่ไม่ทรงรับ ผู้ที่ได้รับคะแนนรองลงมา คือ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศยังทรงพระเยาว์ กรมหมื่นพงษาดิศรมหิปเลขาธิการในกรรมการที่ ๕ ซึ่งมีจำนวนคะแนนเลือกเป็นที่ ๓ จึงได้ทรงรับเป็นสภานายกกรรมการที่ ๖ กรรมการนี้ก็ได้จัดการหลายอย่าง คือ

๑. แก้ข้อบังคับหอพระสมุด ฯ ในเรื่องเลือกกรรมการ คงให้สมาชิกฝ่ายน่าเลือกแต่สภานายก สมาชิกฝ่ายในเลือกอุปนายก ส่วนเลขาธิการให้สภานายกเลือกเหมือนกับกรรมสัมปาทิก อีกประการ ๑ วิธีเลือกสมาชิกแต่ก่อนมา บรรดาสมาชิกเป็นผู้เลือกทั้งหมด มีสมาชิกเอาใจใส่ในเรื่องเลือกน้อย จึงเปลี่ยนการเลือกสมาชิก ให้อยู่ในอำนาจแลน่าที่ของกรรมการเท่านั้น

๒. เรื่องหนังสือพิมพ์วชิรญาณ เงินทุนของหอพระสมุด ฯ ไม่พอจะออกหนังสือพิมพ์ได้ทั้ง ๒ อย่างดังกะไว้ จึงตกลงไม่ออกหนังสือวชิรญาณรายเดือน คงออกแต่หนังสือวชิรญาณวิเศษ ซึ่งออก ๗ วันครั้ง ๑ แต่เลิกวิธีเกณฑ์สมาชิกให้หาเรื่องหนังสือ ตกลงกรรมการรับจัดการเอง

๓. ได้สำรวจหนังสือในหอพระสมุด ฯ ได้บาญชีหนังสือไทยมีอยู่ในเวลานั้น ๖๕๗ เรื่อง เป็นหนังสือ ๗๗๗ เล่ม ๘๗ ฉบับ จำนวนสมาชิก มีวิสามัญสมาชิก ๑๔ สามัญสมาชิก ๒๘๖ รวมสมาชิกของหอพระสมุด ฯ ทั้งสิ้น ๓๑๐

๔. เรื่องตึกที่พระราชทานให้เป็นหอพระสมุด ฯ ซึ่งยังจะต้องแก้ไขรากนั้น การค้างมาหลายปี กรรมการนี้เห็นพร้อมกันว่า กรรมการ

จะต้องขวนขวายแลรับผิดชอบในการสร้างเอง ตึกนั้นจึงจะสำเร็จได้เร็ว ได้นำความทั้งนี้ขึ้นกราบบังคมทูล ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต แลพระราชทานเงิน ๑๕๒๐๐ บาท ตามประมาณการที่จะก่อสร้างให้สำเร็จแก่กรรมการ กรรมการที่ ๖ ได้ดูแลการสร้างตึกหอพระสมุด ฯ ต่อมาจนแล้ว

ปีกุญนพศก พ.ศ. ๒๔๓๐ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ได้รับเลือกเป็นสภานายกกรรมการที่ ๗ ได้ย้ายหอพระสมุด ฯ จากห้องชั้นต่ำพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทมาอยู่ที่ตึกใหม่ ระหว่างพระมหาปราสาทกับประตูพิมานไชยศรี ได้เปิดหอพระสมุด ฯ ใหม่เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น ค่ำ ๑ ปีกุญ พ.ศ. ๒๔๓๐ แต่การเปิดไม่ได้มีพิธี เพราะตึกหอพระสมุด ฯ ใหม่กว้างขวาง เครื่องแต่งหอพระสมุด ฯ ที่มีอยู่ไม่พอ จะสร้างเพิ่มเติมทุนหอพระสมุด ฯ ก็ไม่พอ ต้องปิดห้องที่ว่างเสียบ้าง แต่ห้องประชุมกรรมการในหอพระสมุด ฯ ใหม่ ได้ใช้เป็นที่ประชุมเสนาบดีในเวลาประชุมลับหลังพระที่นั่ง แลเป็นที่ประชุมกรรมการที่สำคัญในราชการต่าง ๆ ด้วยต่อมา

ถึงเดือน ๑๑ ปีชวดสัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๔๓๑ กำหนดเลือกกรรมการใหม่ ปีนี้สมาชิกโดยมาก เรียกได้ว่าพร้อมกันเลือกสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าพ้ามหาวชิรุณหิศ เป็นสภานายก

ที่จริงการเลือกสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเป็นสภานายกสมาชิกได้มีความประสงค์มาหลายปีแล้ว แต่ทราบว่า ไม่พอพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงพระราชดำริห์ว่า ถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เป็นสมาชิกโดยได้ทรงเป็นเจ้าของส่วนตึกน่าวัดประยุรวงษ์ ซึ่งเป็นส่วนพระองค์พระราชทานเหมือนกับพระเจ้าน้องยาเธอก็จริง แต่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชยังทรงพระเยาว์นัก เลือกเป็นสภานายกก็เหมือนเลือกเล่น สมาชิกจึงไม่กล้าเลือกในปีก่อน ๆ ถึง

กระนั้นก็ยังมีคะแนนเลือกสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเปนสภานายก มากบ้างน้อยบ้างทุกปีมา มาในปีนี้สมาชิกโดยมากเห็นว่า การหอพระสมุด ฯ มีความขัดข้อง ด้วยย้ายไปตั้งที่ตึกใหม่เครื่องใช้เครื่องแต่งไม่พอ จะสร้างเพิ่มเติมทุนรอนที่จะใช้สอยก็ขัดข้อง ด้วยเก็บเงินบำรุงไม่ใคร่ได้หมด ยังการที่ควรจะจัดให้เจริญยิ่งขึ้นก็ติดขัดอยู่หลายอย่าง ความขัดข้องทั้งปวงเห็นจะลุล่วงไปได้ แต่ด้วยพระบรมเดชานุภาพทรงอุดหนุน สมาชิกเห็นด้วยกันอย่างนี้โดยมาก ในปีนี้จึงเลือกสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบเหตุปรารภของสมาชิก ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า จะเปนประโยชน์แก่การหอพระสมุด ฯ จริง จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าพ้ามหาวชิรุณหิศ รับตำแหน่งสภานายก แลพระองค์ทรงรับจะบัญชาการแทนในที่สภานายกด้วยพระองค์เอง เพราะฉนั้น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าพ้ามหาวชิรุณหิศ จึงได้ทรงเปนสภานายกกรรมการนับเปนที่ ๙

ในปีชวด สัมฤทธิศกนี้ หอพระสมุดวชิรญาณได้อาไศรยพระบรมเดชานุภาพทรงอุดหนุนแก้ไขความขัดข้อง แลเพิ่มเติมการที่ยังบกพร่องให้บริบูรณ์ทุกอย่าง นับว่าเปนปีที่หอพระสมุดวชิรญาณเจริญยิ่งกว่าปีใด ๆ แต่ได้ตั้งหอพระสมุด ฯ มา ถ้าจะว่าได้ถึงความเจริญเปนอย่างสูงสุดในปีนั้นก็ว่าได้ การต่างๆ ที่ได้จัดในหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อปีชวดสัมฤทธิศกว่าโดยเนื้อความมีดังนี้

๑. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินพระคลังข้างที่ประมาณ ๒๐,๐๐๐ บาท ให้จัดสร้างเครื่องแต่งเครื่องใช้สำหรับหอพระสมุด ฯ ซึ่งยังขาดอยู่ให้ครบครันทุกอย่าง จัดหอพระสมุด ฯ เปนทั้งที่เก็บรักษาแลอ่านหนังสือ แลทั้งเปนที่ประชุมสมาชิก ประชุมกรรมการหอพระสมุด ฯ แลกรรมการราชการอย่างอื่น มีการประชุมเสนาบดีลับหลังพระที่นั่งเปนต้น ให้มาอาไศรยประชุมในห้องประชุม ณ หอพระสมุด ฯ ได้ อีกประ-

การ ๑ ให้หอพระสมุดฯ เปนสโมสรของสมาชิก มีโต๊ะบิลเลียดแลห้องที่นั่งพักตามสมควรแก่สโมสรบริบูรณ์ทุกอย่าง

๒. ได้สำรวจบาญชีเงินบำรุงที่ยังเกี่ยวข้องติดค้างอยู่ในปีก่อนๆ เรียกรวมได้เต็มบาญชี ทั้งสำรวจทำบาญชีหนังสือในหอพระสมุดฯ ให้เรียบร้อย

๓. หนังสือพิมพ์วชิรญาณคงออก ๗ วันครั้ง ๑ ดังแต่ก่อน แต่วิธีหาเรื่องจัดระเบียบใหม่ คือ กรรมการประชุมกันกะเรื่องว่าจะต้องการเรื่องอะไร ๆ บ้าง แล้วเชิญสมาชิกผู้ชำนาญ แล้วแต่ผู้ใดจะรับแต่งเรื่องใดตามถนัด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงรับทรงพระราชนิพนธ์ คือ เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน อันเปนเรื่องแต่งยากและยาวกว่าเรื่องอื่นๆ เปนเยี่ยงอย่างแก่สมาชิก ในปีนั้นสมาชิกรับแต่งหนังสือกันมาก หนังสือวชิรญาณปีชวด ปีฉลู มีแต่เรื่องใหม่ ซึ่งประชุมผู้ชำนาญแต่งทั้งนั้น

๔. เนื่องต่อการแต่งหนังสือส่งลงพิมพ์หนังสือวชิรญาณนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่าหอพระสมุดวชิรญาณ ควรจะเปนธุระในเรื่องบำรุงการแต่งหนังสือไทยต่อไปในภายน่า จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเหรียญวชิรญาณ เปนเหรียญทองสำริด มีพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์ขึ้นไว้ สำหรับรางวัลแก่ผู้แต่งหนังสือดี แลได้ตราพระราชบัญญัติไว้ เมื่อ ณ วันที่ ๒๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๒ เปนใจความว่า ถ้ากรรมการหอพระสมุดฯ พิจารณาเห็นว่าหนังสือเรื่องใด ผู้ใดแต่งดีสมควรได้รับพระราชทานรางวัล ให้นำความขึ้นกราบบังคมทูลฯ เมื่อทรงพระราชดำริห์เห็นชอบด้วยแล้ว จะพระราชทานเหรียญวชิรญาณ พร้อมด้วยประกาศนียบัตรแก่ผู้นั้นเฉภาะเรื่องหนังสือที่แต่ง ถ้าผู้นั้นแต่งหนังสือเรื่องอื่นขึ้นอีก เปนหนังสือดีควรได้รับพระราชทานเหรียญวชิรญาณ ก็จะได้รับพระราชทานประกาศนียบัตรทุกครั้งไป แต่ส่วนตัวเหรียญนั้นคนหนึ่งจะรับได้แต่ครั้งเดียว

๕. ในคราวนั้น เมื่อมีผู้ชำนาญได้ช่วยกันแต่งหนังสือเรื่องใหม่ ๆ ลงพิมพ์หนังสือวชิรญาณมาก ความปรากฏว่า มีผู้อื่นจะคัดเรื่องในหนังสือวชิรญาณไปพิมพ์ทางหาประโยชน์แข่งหนังสือวชิรญาณ ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าไม่เปนธรรม จึงโปรดให้ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ณ วันที่ ๒๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๑ พ.ศ. ๒๔๓๕ ห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใด เอาหนังสือซึ่งแต่งลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณไปพิมพ์ โดยมิได้รับอนุญาตจากกรรมสัมปาทิกก่อน

๖. สมาชิกหอพระสมุด ฯ แต่ก่อนมา ได้รับแต่ผู้ชายเปนสมาชิก แต่ผู้หญิงที่เปนสมาชิก ยังมีแต่พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเปนเจ้าของตึกน่าวัดประยุรวงษ์ ความปรากฏว่า พระบรมวงษานุวงษ์ แลข้าราชการฝ่ายใน กับผู้หญิงที่มีบันดาศักดิ จะใคร่เปนสมาชิกมีมาก ในปีนี้จึงโปรดให้รับภาคินีสมาชิกขึ้นอีกพวก ๑

๗. ในปีนี้หอพระสมุด ฯ ได้รับการบำรุงอันเปนการพิเศษอีกหลายอย่างมาก มีสมาชิกให้สิ่งของมีราคาเปนเครื่องแต่งหอพระสมุด ฯ บ้าง ให้เงินช่วยบ้าง ให้หนังสือบ้าง รับช่วยเหลือในการต่าง ๆ บ้าง เปนการพรักพร้อม จนถึงพระสงฆ์ซึ่งเปนวิสามัญสมาชิก ก็ได้แสดงความปรารภมายังกรรมการว่า ซึ่งหอพระสมุดวชิรญาณได้เลือกท่านเปนวิสามัญสมาชิก แลถวายประโยชน์ต่าง ๆ อย่างสมาชิกทั้งปวงทั่วไปนั้น ท่านยังไม่มีโอกาศที่จะได้ตอบแทนของหอพระสมุด ฯ อยากทราบว่าจะทำการอย่างไรให้แก่หอพระสมุด ฯ ได้บ้าง กรรมการปฤกษากันเห็นว่าควรอาราธนาช่วยในการแต่งหนังสือในทางแสดงธรรม ที่จะลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณ อันนี้เปนเหตุที่ได้คิดเรื่องปัณหาธรรมวินิจฉัยเผดียงวิสามัญสมาชิกขอให้แก้ปัณหานั้น ได้พิมพ์ในหนังสือวชิรญาณเล่มที่ ๕ ประจำปีที่ ๕ ร.ศ. ๑๐๘ พ.ศ. ๒๔๓๒

๘. เมื่อจัดการหอพระสมุด ฯ บริบูรณ์แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์ว่า หอพระสมุดวชิรญาณตั้งแต่ตั้งมา ยังไม่ได้มีพิธีการฉลอง บัดนี้หอพระสมุด ฯ ก็บริบูรณ์ทุกอย่างแล้ว

ควรจะมีการฉลองกลางเดือน ๖ อันเปนวันอภิลักขิตสมัยตรงกับวันบรมราชาภิเศก ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมาชิกทั้งปวงเห็นชอบโดยพระราชบริหาร จึงได้โปรดให้มีการฉลองหอพระสมุดวชิรญาณในปีนั้น

การฉลองหอพระสมุด ฯ คราวนั้น ขอแรงสมาชิกฝ่ายในร้อยดอกไม้สด มาแต่งภายในหอพระสมุด ฯ ประกวดฝีมือ กรรมการตัดสินมีรางวัลเปน ๓ ชั้น ขอแรงสมาชิกทั้งฝ่ายน่าฝ่ายในออกร้านขายเครื่องบริโภคแลสิ่งของต่าง ๆ ที่เปนฝีมือทำในเมืองไทย ตั้งร้านรายตลอดลานน่าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ขอแรงสมาชิกที่มีพิณพาทย์ จัดพิณพาทย์มาประโคมแลบรรเลงการมหรศพ ได้พิณพาทย์ ๑๓ วง แลสมาชิกทหารบกรับเล่นลครพูดในงานมหรศพด้วย ตั้งโรงลครในสนามหญ้าน่าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ส่วนการเลี้ยงพระ เปนของกรรมการจัดสำรับ

ครั้น ณ วันที่ ๔ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ ตรงกับวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ ปีฉลูเอกศก พ.ศ. ๒๔๓๒ เวลาบ่าย โปรดให้เชิญพระสัมพุทธพรรณี พระพุทธรูปซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างแต่ยังทรงผนวช แลประดิษฐานอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น แห่โดยกระบวนคู่แห่มีเครื่องสูงกลองชนะมาประดิษฐานเปนพระประธานในพิธีฉลองหอพระสมุด ฯ พร้อมด้วยพระไชยวัฒน์รัชกาลที่ ๔ พระสุวรรณสิหิงค์ แลพระนิรันตราย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง เวลาเย็นเชิญสมาชิกทุกพวกมาพร้อมกัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาศในบริเวณ มีรับสั่งให้เปิดร้านแล้ว เสด็จขึ้นประทับ ณ หอพระสมุด ฯ นิมนต์พระสงฆ์วิสามัญสมาชิก ๑๑ รูป มีสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส แต่ยังดำรงพระยศเปนกรมหมื่น เปนประธาน เจริญพระพุทธมนต์ในเวลาค่ำวันนี้ แล้วพระราชทานหนังสือวชิรญาณสุภาสิต แก่สมาชิกทั่วกัน หนังสือนี้พิมพ์จากสมุด ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้เชิญบรรดาสมาชิกของหอพระสมุด ฯ แสดงภาสิตเขียนไว้เปนที่ระภึกในงาน

ฉลองหอพระสมุด ฯ นั้น ครั้นพระสงฆ์สวดมนต์จบแล้ว มีมหรศพเสภาส่งพิณเพาทย์ ผลัดกันทั้ง ๑๓ วง สมาชิกเที่ยวตามร้านต่อไปจนดึกจึงเลิก

ณ วันที่ ๑๕ พฤษภาคม ตรงกับวิสาขะกลางเดือน ๖ เวลาเช้าเสด็จออกเลี้ยงพระ เวลาค่ำเปิดร้านเหมือนวันก่อน สมาชิกทหารบก เล่นลครพูด ครั้นลครเลิกแล้วจึงมีการเลี้ยงเครื่องว่าง แลประพาศร้านต่อไปอีกคนหนึ่ง เป็นเสร็จการฉลองหอพระสมุดวชิรญาณ

กลางเดือน ๑๑ ปีฉลูเอกศก พ.ศ. ๒๔๓๒ กรมพระดำรงราชานุภาพได้รับเลือกเปนสภานายกกรรมการที่ ๕ กรมพระดำรง ฯ ได้ทรงรับตำแหน่งเลขาธิการมาในกรรมการที่ ๘ ในปีนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงรับตำแหน่งเหรัญญิกประทับในกรรมการอีกปี ๑ การหอพระสมุด ฯ ในปีนี้ก็จัดตามบรรทัดที่ทรงจัดไว้ในปีชวดสัมฤทธิศกต่อมา

กรรมการต่อมาในตอนนี้ ได้รับหอพระสมุด ฯ เมื่อบริบูรณ์แล้วการที่จะจัดอะไรใหม่ไม่สู้มี มีแต่ที่จะรักษาการให้คงดีอยู่ ไม่ให้เสื่อมทรามการเปลี่ยนแปลงที่นับว่าเปนการสำคัญมามีเมื่อในปีเถาะ รัตนโกสินทรศก ๑๑๐ พ.ศ. ๒๔๓๔ ในปีนั้นได้โปรดให้ย้ายพิพิธภัณฑ์ไปตั้งที่พระราชวังบวร ฯ **ตึกพิพิธภัณฑ์เก่าซึ่งอยู่นอกประตูพิมานไชยศรี หลังวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้นว่างอยู่ เปนตึกใหญ่กว้างขวาง แลภูมที่ควรตั้งหอพระสมุดวชิรญาณที่นั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานตึกนั้น ให้เปนหอพระสมุดวชิรญาณ** แลโปรดให้แก้ไขซ่อมแซมตึกหอพระสมุดเก่าเปนตำหนักสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าพำมหาวชิรุณหิศ ซึ่งทรงผนวชเป็นสามเณร แล้วจะเสด็จออกมาอยู่ข้างน่า ในปีนั้นกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงษ์ เปนสภานายกกรรมการที่ ๑๑ **ได้ทรงจัดการย้ายหอพระสมุด ฯ มาอยู่ที่ใหม่ เมื่อปีมะโรงจัตวาศก พ.ศ. ๒๔๓๕** ได้มีการพิธีเชิญสมาชิกประชุมที่หอพระสมุด ฯ ใหม่ **พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินมาเบิดหอพระสมุด ฯ** เมื่อ ณ วันที่ ๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๑ ปีมะโรง **พ.ศ. ๒๔๓๕**

หอพระสมุดฯ เมื่อย้ายมาตั้งอยู่ข้างนอกแล้ว การทั้งปวงก็จัดตามระเบียบเดิม คือเป็นหอพระสมุดฯ แลเป็นสโมสรสำหรับสมาชิกต่อมา มีการเปลี่ยนแปลงซึ่งควรจะกล่าวเป็นพิเศษแต่เรื่องหนังสือวชิรญาณ เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๗ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เป็นสภานายกกรรมการที่ ๑๓ ปฤกษากันเห็นว่า หนังสือวชิรญาณวิเศษซึ่งออก ๗ วันครั้ง ๑ นั้น เปนภาระแก่กรรมสัมปาทิกหนักนัก ด้วยผู้ที่จะรับแต่งเรื่องใหม่ๆ มาส่งลงพิมพ์ก็น้อยลง เรื่องหนังสือเก่ามีอยู่ในหอพระสมุดฯ เช่นพระราชนิพนธ์เปนต้น อันควรจะลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณได้ก็ได้พิมพ์ไปแล้วเกือบหมด หาเรื่องอันสมควรจะลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณยากเข้าทุกที จึงตกลงเลิกหนังสือวชิรญาณวิเศษซึ่งออก ๗ วันครั้ง ๑ แลออกหนังสือวชิรญาณเย็บเปนเล่มสมุดเดือนละเล่ม อย่างกรรมการที่ ๔ ได้ออกอยู่ปี ๑ นั้นต่อมาอีก ๑๑ ปี จนหอพระสมุดวชิรญาณเดิมรวมเข้าในหอพระสมุดสำหรับพระนคร เพราะฉะนั้น หนังสือพิมพ์วชิรญาณตั้งแต่ได้ออกมาตลอดเวลา ๒๑ ปี ตอนแรกเปนหนังสือออกเดือนละ ๘ ครั้งเล่ม ๑ เปนพิเศษไม่มีกำหนดเล่ม ๑ ออก ๗ วันครั้ง ๑ เย็บเล่มละปี รวม ๙ เล่ม ออกเปนเล่มสมุดเดือนละครั้ง ๑ เย็บเล่มละ ๖ เดือน รวม ๒๒ เล่ม

การหอพระสมุดวชิรญาณเดิมได้เจริญถึงที่สุด ในคราวกรรมการที่ ๘ เมื่อปีชวดสัมฤทธิศกดังกล่าวมาแล้ว ต่อมาแม้เมื่อย้ายหอพระสมุดฯ ออกมาอยู่ข้างนอกประตูพิมานไชยศรี มีตึกใหญ่โตขึ้นกว่าเก่า แลมีกรรมการที่ได้พยายามทำนุบำรุงต่อมา การก็ไม่เจริญขึ้นกว่านั้นได้อีก ด้วยเหตุความขัดข้องมีอยู่หลายประการ คือ

๑. เงินสำหรับใช้จ่ายในการหอพระสมุดฯ ได้จากเงินบำรุงของสมาชิกซึ่งมีจำนวนเงินจำกัด เมื่อการหอพระสมุดฯ เจริญขึ้นถึงที่สุดกำลังเงินที่มีใช้ ไม่มีเงินเพิ่มเติม การก็จำต้องหยุดอยู่เพียงนั้น

๒. กรรมการหอพระสมุดฯ ล้วนเปนผู้มีตำแหน่งต้องรับราชการในน่าที่เต็มเวลา มาทำการให้หอพระสมุดฯ ได้แต่เวลาว่างอย่างทำการกุศล

แลยังเปลี่ยนกันทุกปี ผู้เปนกรรมการไม่มีเวลาที่จะศึกษาการหอพระสมุดฯ ได้ยืดยาว แลไม่มีเวลาจะตรวจตราการหอพระสมุดฯ ได้ถ้วนถี่ การหอพระสมุดฯ จำต้องตกอยู่ในมือพนักงานประจำซึ่งเปนอย่างลูกจ้าง เพราะหอพระสมุดฯ เปนสมาคม ผู้ที่ทำการไม่นับในตำแหน่งข้าราชการ ถ้าถูกคนที่โหยกเหยกบางทีก็พาการหอพระสมุดฯ เสื่อมทรามไปได้นานๆ กว่าความนั้นจะรู้ถึงกรรมการ

ด้วยเหตุเหล่านี้การหอพระสมุดฯ จึงเปนแต่ทรงเสมออยู่หลายปี ปรากฏแก่สมาชิกทั่วไปว่า ไม่มีทางที่จะบำรุงให้เจริญกว่านั้นได้ อันนี้เปนเหตุให้ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ควรจะรวมเข้าเปนหอพระสมุดฯ สำหรับพระนคร

หอพระสมุดวชิรญาณได้ทำให้เกิดประโยชน์สำคัญแก่บ้านเมือง ๒ อย่าง คือ รวบรวมหนังสือไทยเข้าไว้ในที่แห่งเดียวกันได้มากกว่าบรรดามีในที่ไหนๆ ในเวลานั้นประการ ๑ ได้พิมพ์เรื่องหนังสือไทยทั้งเก่าใหม่ให้ความรู้แพร่หลาย แลรักษาเรื่องหนังสือนั้นๆ ให้ถาวรเปนประโยชน์มาจนทุกวันนี้ประการ ๑ ทั้ง ๒ ประการนี้เปนประโยชน์สำคัญที่ได้เกิดจากหอพระสมุดวชิรญาณ

ตำนานหอพุทธสาสนสังคหะ

หอพุทธสาสนสังคหะ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดให้ประกาศตั้ง เมื่อ ณ วันที่ ๑๑ กรกฎาคม ปีชวดรัตนโกสินทรศก ๑๑๙ พ.ศ. ๒๔๔๓ ด้วยเดิมมีพระราชประสงค์จะทรงตั้งหอธรรมขึ้นที่วัดเบญจมบพิตร เพื่อจะเก็บรวบรวมพระไตรปิฎก แลหนังสือทั้งปวง บรรดาเกี่ยวข้องด้วยพระพุทธสาสนาทุกๆ ภาษา กะหมวดสิ่งของที่จะรวบรวมในหอธรรมนั้นเปน ๒๔ หมวด คือ

๑ จะรวมบาฬีพระไตรปิฎกจานอักษรขอมบนใบลาน ซึ่งมีผู้ศรัทธาสร้างไว้แต่ก่อนไม่ว่าครั้งใดคราวใดให้ได้จบหนึ่ง ต่อฉบับใดขาดจึงจะสร้างเพิ่มเติม

๒ คัมภีร์พระอัตถกถาฎีกาโยชนา ฤๅหนังสือเกร็ดทั้งปวง ถ้าได้ฉบับเก่าก็จะใช้ฉบับเก่า ถ้าไม่มีฉบับเก่าก็จะลอกคัดขึ้นใหม่ ถ้าผู้ใดให้ยืมต้นฉบับก็เปนอันพอพระราชประสงค์

๓ หนังสือต่าง ๆ ที่นักปราชญ์โบราณแต่งขึ้นไว้ เช่นไตรภูมิ์ โลกสัณฐาน อนาคตวงษ์ เปนต้น ถ้าได้ฉบับเดิมยิ่งดี ไม่ได้ฉบับเดิมก็ต้องลอกคัดขึ้นใหม่

๔ หนังสือสัททาวิเสส แบบเรียนภาษามคธ มีสัททนีติแลพาลปโพธิเปนต้นที่เปนภาษามคธ

๕ หนังสือแบบเรียนที่มีตัวกระเสียน เช่นมูลกัจจายน แลอาคมโกสลธรรมบทเปนต้น

๖ หนังสือแปลร้อย มีแปลชาดก เช่นมโหสถ แลเวสสันตรชาดกเปนต้น แลหนังสือแต่ง

๗ หนังสือเทศนาที่สำหรับถวายเทศน์วิเศษ แลเทศน์เวรเปนหนังสือแปลร้อย

๘ หนังสือที่แปลภาษามคธเปนไทยเปนตัวเขียน เช่นมงคลทีปนี มหาวงษ์เปนต้น

๙ หนังสือที่ลงพิมพ์ตัวหนังสือไทย ในเรื่องพระพุทธสาสนาที่เปนภาษามคธ เช่นธรรมบทเปนต้นแลแบบเรียนด้วย กับที่เปนภาษาไทย เช่นธรรมจักษุ แลบุพพสิกขา นวโกวาทเปนต้น ตลอดจนหนังสือซึ่งแต่งเปนคำสั่งสอนสัปรุษ เช่นสมเด็จพระวันรัต วัดโสมนัศแต่งเปนต้น

๑๐ ชาดกซึ่งผูกเปนคำฉันท์ คำโคลง คำกลอนหนังสือสวดซึ่งอ้างว่าเปนเรื่องพุทธสาสนา ตั้งแต่มหาชาติคำหลวงลงมา จนสุริยคาช จันทรคาช เปนที่สุด หนังสือทั้งนี้ถ้าได้ฉบับเดิม เปนที่ต้องการมากกว่าที่จะคัดลอกใหม่

๑๑ หนังสือลาวบรรดาที่เกี่ยวด้วยเรื่องพุทธสาสนาตลอดจนพงษาวดาร เช่นพงษาวดารหริภุญไชยเปนต้น

๑๒ หนังสือมอญ หนังสือพม่า ทั้งบาฬีอัตถกถา และหนังสือซึ่งมีผู้แต่งเกี่ยวด้วยพุทธสาสนา

๑๓ หนังสือลังกา ทั้งบาฬีและอัตถกถา หนังสือซึ่งมีผู้แต่งบรรดาที่เกี่ยวด้วยพระพุทธสาสนา ตลอดจนสมุดว่าด้วยเจดียสถานในลังกาทวีป

๑๔ พระไตรปิฎกจีนยี่ปุ่น ซึ่งเปนพุทธสาสนาฝ่ายเหนือ ตลอดจนหนังสือทั้งปวงซึ่งกล่าวด้วยพระพุทธสาสนา

๑๕ พระไตรปิฎกและหนังสือทั้งปวงที่เกี่ยวด้วยพระพุทธสาสนาอันพิมพ์ไว้เปนอักษรเทวนาครี เปนภาษาสันสกฤต

๑๖ พระไตรปิฎก ทั้งบาฬีอัตถกถาฎีกาอันพิมพ์ด้วยตัวโรมัน

๑๗ พระไตรปิฎก ภาษาสันสกฤตฤๅภาษามคธ ซึ่งได้พิมพ์ด้วยตัวโรมัน

๑๘ แปลพระสูตรต่าง ๆ ลงเปนภาษาต่างประเทศ ซึ่งได้ลงพิมพ์ไว้แล้ว

๑๙ หนังสือซึ่งแต่งว่าด้วยพระพุทธสาสนา นอกจากที่เปนคำคัดค้าน เช่นไลตออฟเอเซีย ซึ่งเซอเอดวินอาโนลด์ เปนผู้แต่งเปนต้น

๒๐ หนังสือซึ่งเกี่ยวด้วยการค้นคว้า ในประเทศอินเดีย เช่นเยอนัลของรอแยลอาเซียเอติกโซโซเอตี้ เปนต้น

๒๑ พระพุทธโอวาทที่เขียนลงบนลานทองแดงลงรักปิดทองฤๅจานลงบนแผ่นงาแผ่นศิลา ฤๅคำจารึกอันหนึ่งอันใด ซึ่งเกี่ยวข้องด้วยพระพุทธสาสนา ถ้าเก็บตัวเดิมได้ก็ดี ถ้าไม่ได้ของเดิมเพียงแต่รูปจำลองฤๅรูปถ่ายก็ได้

๒๒ ตู้หนังสือของเก่าซึ่งทำอย่างวิจิตรงดงาม หีบแลกรอบพระคัมภีร์ กากะเยีย ผ้าห่อ สายรัด หูหนังสือ ซึ่งเปนของเก่าแลทำงดงาม

ดี ฤๅมีเจ้าของซึ่งเปนผู้แตกฉานในพระปริยัติธรรมฤๅมีบันดาศักดิใหญ่ถึงชำรุดบ้างก็ได้

๒๓ ลานใบปกลายรดน้ำ พระธรรมที่มีรูปเขียน ฤๅหนังสือสวดซึ่งมีรูปเขียนขาดชำรุดก็ได้

๒๔ รูปเจดียสถาน แลที่ซึ่งเกี่ยวข้องในพระพุทธสาสนา ที่เปนรูปถ่ายรูปเขียนแลรูปพิมพ์ต่าง ๆ

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งกรรมการสำหรับคิดอ่านจัดการหอธรรมนั้น คือ

กรมพระสมมตอมรพันธุ์	เปนนายก
กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา	เปนอุปนายก
สมเด็จกรมพระยาเทวะวงษ์วโรปการ	
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ	
สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัติวงษ์	
เจ้าพระยาภาสกรวงษ์	
เจ้าพระยาวิชิตวงษ์วุฒิไกร	แต่ยังเปนพระยาวุฒิการบดี
เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี	แต่ยังเปนพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์
พระยามหาอำมาตยาธิบดี	แต่ยังเปนพระยาศรีสหเทพ
พระยาเพ็ชรพิไชย	แต่ยังเปนพระยาบำเรอภักดิ
พระยาประชากิจกรจักร (แช่ม บุนนาค)	

รวมกรรมการ ๑๑ คนด้วยกัน

เมื่อคนทั้งหลายได้ทราบประกาศแล้ว ก็พากันมีความยินดีอนุโมทนาในพระราชดำริห์ มีทั้งพระบรมวงษานุวงษ์ ข้าทูลลอองธุลีพระบาท แลพระสงฆ์ทั้งหลาย ถวายหนังสือแลสิ่งของต่าง ๆ สำหรับหอพุทธสาสนสังคหะมาก นอกจากของถวายเปนของพระราชทานก็มีที่จัดซื้อด้วยทุนของหอพุทธสาสนสังคหะก็มี จะพรรณาในที่นี้แต่โดยสังเขป คือ

หนังสือหอพุทธสาสนสังคหะมีหนังสืออักษรหลายอย่างแลหลายภาษา ดังจะปรากฏต่อไปในบาญชีข้างน่า แต่โดยมากเปนหนังสือพระไตรปิฎกภาษามคธ เปนคัมภีร์ใบลานจานอักษรขอมเปนพื้น นอกจากนั้นเปนคัมภีร์ลานแลสมุด อักษรไทย อักษรลาว อักษรพม่ารามัญ อักษรสิงหฬ แลอักษรโรมัน มีอย่างละมากบ้างน้อยบ้าง ถ้าว่าโดยส่วนเรื่องเปนหนังสือเหมือนกับที่มีในหอพระมณเฑียรธรรมแล้วแทบทั้งนั้น ไม่ใคร่มีเรื่องแปลก แลยังมีซ้ำกันเรื่องละหลาย ๆ จบ ก็หลายเรื่อง ด้วยหนังสือที่ถวายมาในหอพุทธสาสนสังคหะ มักเปนหนังสือพระไตรปิฎก ซึ่งสร้างกันในการกุศลเปนสามัญ แลเปนหนังสือหอไตร สำหรับตัวพระราชาคณะองค์ใดองค์หนึ่ง แต่ถ้าจะว่าโดยตัวฉบับ มีหนังสือดี ๆ หลายฉบับในพวกหนังสืออักษรขอมซึ่งเปนฉบับดี ปรากฏชื่อเจ้าของเดิมอันควรจะยกขึ้นกล่าวเปนพิเศษมีอยู่ ๔ ฉบับ คือ

๑ หนังสือของพระองค์เจ้าปฐมวงษ์ ในกรมพระราชวังหลัง ซึ่งทรงผนวชอยู่วัดอรุณราชวราราม หม่อมเจ้าพระสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ทัด) นำถวาย ราย ๑

๒ หนังสือของสมเด็จพระสังฆราช (นาก) วัดราชบุรณะ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง) นำถวาย ราย ๑

๓ หนังสือของสมเด็จพระวันรัต (แดง) วัดสุทัศน์เทพวราราม ราย ๑

๔ หนังสือของพระพิมลธรรม (อ้น) วัดพระเชตุพน พระมงคลทิพมุนี (มุ้ย) แต่ยังเปนพระครูวิสุทธิสมโพธินำถวาย ราย ๑

หนังสือชุดใหญ่มีนอกจากที่กล่าวมาอีกหลายราย แต่ทราบไม่ได้ว่าเดิมเปนของผู้ใด

หนังสือพระไตรปิฎกฉบับอักษรอื่น ๆ นอกจากอักษรขอมที่กล่าวมา ยังมีฉบับดีอีกหลายฉบับ ที่ควรยกขึ้นกล่าวโดยเฉภาะ คือ

๑ ฉบับอักษรพม่า หนังสือฉบับนี้ได้ขอให้รัฐบาลอังกฤษจำลองจากพระไตรปิฎกที่มีอยู่ในเมืองพม่า ได้มา ๑๑๖ คัมภีร์

๒ ฉบับอักษรสิงหฬพิมพ์เป็นสมุด ได้มาจากลังกา เป็นหนังสือ ๑๗ เล่ม

๓ ฉบับอักษรรามัญ พิมพ์เป็นสมุด ได้มาจากเมืองเมาะลำเลิ่ง (มรแมน) ๒๔๔ เล่ม

๔ ฉบับอักษรลาว เจ้านายมณฑลพายัพถวายบ้าง พระถวายบ้าง รวม ๕๗ คัมภีร์ ๒๓ ผูก ๑ เล่ม

หนังสือพระไตรปิฎกในหอพุทธสาสนสังคหะ มีหนังสือแปลกซึ่งยังไม่เคยมีในเมืองไทยอีก ๒ ฉบับ คือ

๑ พระไตรปิฎกภาษาญี่ปุ่น พิมพ์ด้วยอักษรจีน พรตญี่ปุ่นถวาย เป็นหนังสือ ๒๐ เรื่อง รวมสมุด ๒๓๔๓ เล่ม

๒ พระไตรปิฎกภาษาญี่ปุ่น พิมพ์ด้วยอักษรญี่ปุ่น พรตญี่ปุ่นถวาย เป็นหนังสือ ๒๒ เรื่อง รวมสมุด ๔๒๓ เล่ม

นอกจากพระไตรปิฎกที่กล่าวมา ในหอพุทธสาสนสังคหะมีหนังสือต่างภาษา ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวเนื่องในพระพุทธสาสนาอีกหลายอย่าง แต่ไม่มีหนังสือเรื่องที่ดีแปลกปลาดถึงสมควรจะยกขึ้นกล่าวโดยเฉภาะ ได้รวมบาญชีหนังสือในหอพุทธสาสนสังคหะจำแนกเป็นหมวดตามภาษาพิมพ์ไว้ต่อไปนี้ พอให้ทราบจำนวน ว่าหนังสือในหอพุทธสาสนสังคหะมีมากน้อยเท่าใด

หนังสือภาษามคธ

อักษรขอม	คัมภีร์ใบลาน	๑๙๒๙	คัมภีร์	๗๙	ผูก	ที่เป็นสมุด	๑๓	เล่ม
อักษรไทย	,,	—	,,	—	,,	,,	๒๐๕	,,
อักษรลาว	,,	๑๑๐	,,	๔๓	,,	,,	๓	,,

อักษรสิงหพ	คัมภีร์ใบลาน	๗๓	คัมภีร์	—	ผูก	ที่เป็นสมุด	๑๒	เล่ม
อักษรรามัญ	,,	๑๓๐	,,	๘	,,	,,	๓๗	,,
อักษรโรมัญ	,,	—	,,	—	,,	,,	๒๘	,,
รวม	,,	๒๓๔๒	,,	๑๒๕	,,	,,	๒๕๘	,,

หนังสือภาษาไทย (แลลาว)

อักษรขอม	คัมภีร์ใบลาน	๕๐	คัมภีร์	๕	ผูก	ที่เป็นสมุด	๔	เล่ม
อักษรไทย	,,	—	,,	—	,,	,,	๓๖๑	,,
อักษรลาว	,,	๒๖	,,	๕๓	,,	,,	๒	,,
อักษรโรมัน	,,	—	,,	—	,,	,,	๒	,,
รวม	,,	๑๑๖	,,	๖๒	,,	,,	๓๖๕	,,

หนังสือต่างภาษา

หนังสือภาษารามัญ	๑๕	คัมภีร์	๕	ผูก	ที่เป็นสมุด	๑	เล่ม
หนังสือภาษาพม่า	๒๔	,,	๑	,,	,,	๒๔๕	,,
หนังสือภาษาสิงหพ	๑	,,	—	,,	,,	๕๓	,,
หนังสือภาษาเขมร	—	,,	—	,,	,,	๒๒	,,
หนังสือภาษาสันสกฤต	—	,,	—	,,	,,	๑๕	,,
หนังสือภาษาญี่ปุ่น	—	,,	—	,,	,,	๒๗๖๗	,,
หนังสือภาษาอังกฤษ	—	,,	—	,,	,,	๑๐๕	,,
หนังสือภาษาฝรั่งเศส	—	,,	—	,,	,,	๓	,,
หนังสือภาษาฮอลันดา	—	,,	—	,,	,,	๒	,,
หนังสือภาษามดราด	—	,,	—	,,	,,	๖	,,

หนังสือภาษาแบงคาลี — คัมภีร์ — ผูก ที่เปนสมุด ๑ เล่ม

รวม ๔๔ ,, ๕ ,, ,, ๒๘๐๑ ,,

รวมทั้งสิ้น ๒๔๕๘ ,, ๒๐๐ ,, ,, ๓๗๕๑ ,,

ส่วนสิ่งของต่าง ๆ ที่มีผู้ถวายไว้ในหอพุทธสาสนสังคหะมี ๔ ประเภท คือ หนังสือแปลก ๆ ประเภท ๑ เครื่องใช้ในการรักษาหนังสือ ประเภท ๑ รูปต่าง ๆ ประเภท ๑ บริขารประเภท ๑

หนังสือแปลก ๆ นั้น คือหนังสือเขียนลานงา หนังสือทอด้วยไหม หนังสือไตรภูมิมีรูปภาพเขียนแต่โบราณ แลสำเนาจาฤกเปนต้น

เครื่องใช้ในการรักษาหนังสือ มีกรอบหนังสือประดับมุกบ้าง ทำด้วยงาบ้าง ด้วยโลหะบ้าง กากะเยีย กระดานชนวน ม้ารองหนังสือ หีบใส่หนังสือซึ่งเปนเครื่องงาบ้าง ประดับมุกบ้าง แลตู้ใส่หนังสือประดับมุก ๖ ใบ ตู้ลายรดน้ำแลตู้สลักปิดทองก็อีกหลายใบ

รูปต่าง ๆ มีรูปสถานที่เปนต้น

บริขาร ที่เปนของแปลกในพวกนี้ มีพัดรองด้ามงาของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งทรงผนวชเปนสามเณร สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ประทานพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงผนวชเปนสามเณร แล้วจึงพระราชทานมาไว้ในหอพุทธสาสนสังคหะ แลยังมีของบริขารนอกจากนี้อีกบางอย่าง

เมื่อประกาศตั้งหอพุทธสาสนสังคหะนั้น หอธรรมที่วัดเบญจมบพิตรสร้างยังไม่แล้ว จึงโปรดให้เก็บรักษาหนังสือ แลสิ่งของสำหรับหอพุทธสาสนสังคหะไว้ในตึกซึ่งตั้งหอพระสมุดวชิรญาณอยู่น่าประตูพิมานไชยศรี ด้วยมีที่ว่างอยู่มาก มีเจ้าพนักงานประจำทำการเปนแพนก ๑ ส่งแต่ตู้มุก ๖ ใบไปตั้งไว้ที่พระที่นั่งทรงธรรมวัดเบญจมบพิตร ในเวลาระหว่างนี้ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงอำนวยการหอพุทธสาสนสังคหะ ทรงจัดให้ทำบาญชีหนังสือแลสิ่งของที่ได้รับมาเก็บรักษาไว้ แลได้เริ่มดำริห์พิมพ์หนังสือเก่าจำหน่ายในการกุศล ตั้งต้นด้วยพิมพ์หนังสือเรื่อง

สวดมนต์ เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๒๐) เมื่อคนทั้งหลายได้ทราบความประสงค์ของกรรมการหอพุทธสาสนสังคหะที่จะพิมพ์หนังสือเก่า ก็มีผู้ศรัทธารับพิมพ์เปนของแจกในงานศพแลงานต่าง ๆ ต่อมาอีกหลายเรื่อง หนังสือซึ่งกรรมการหอพุทธสาสนสังคหะจัดการพิมพ์ ทั้งรายนามผู้ที่ได้รับพิมพ์แจ้งอยู่ในบาญชีต่อไปนี้

พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๒๐)

๑ เรื่องสวดมนต์ กรมหมื่นพงษาดิศรมหิป พิมพ์ถวายพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี ช่วยในงานศพเจ้าคุณจอมมารดาสำลี พิมพ์ ๑๐๐๐ เล่ม

พ.ศ. ๒๔๔๕ (ร.ศ. ๑๒๑)

๒ เรื่องสวดมนต์ หอพุทธสาสนสังคหะ พิมพ์จำหน่าย ๕๐๐๐ เล่ม

๓ เรื่องทำเนียบสมณศักดิ์ หอพุทธสาสนสังคหะ พิมพ์จำหน่าย ๑๐๐๐ เล่ม

๔ เรื่องเตมียชาดก หอพุทธสาสนสังคหะ พิมพ์จำหน่าย ๕๐๐ เล่ม

พ.ศ. ๒๔๔๖ (ร.ศ. ๑๒๒)

๕ เรื่องเทศนาพระปฐมสมโพธิ กรมพระดำรงราชานุภาพพิมพ์ในงานศพหม่อมเฉื่อย พิมพ์ ๑๐๐๐ เล่ม

๖ เรื่องมหาชนกชาดก กรมพระดำรงราชานุภาพ พิมพ์ในงานศพหม่อมเฉื่อย พิมพ์ ๒๐๐๐ เล่ม

พ.ศ. ๒๔๔๗ (ร.ศ. ๑๒๓)

๗ เรื่องสุวรรณสามชาดก กรมหลวงปราจิณกิติบดี พิมพ์ประทานหอพุทธสาสนสังคหะ พิมพ์ ๗๐๐ เล่ม

๘ เรื่องเนมิราชชาดก กรมพระสมมตอมรพันธุ์ พิมพ์ประทานหอพุทธสาสนสังคหะ พิมพ์ ๖๐๐ เล่ม

พ.ศ. ๒๔๔๘ (ร.ศ. ๑๒๔)

๙ เรื่องภูริทัตชาดก พระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พิมพ์ประทานหอพุทธสาสนสังคหะ พิมพ์ ๖๐๐ เล่ม

๑๐ เรื่องจันทกุมารชาดก ท่านน้อย พระยาราชนกูล (อวบ เปาโรหิตย์) พิมพ์ให้หอพุทธสาสนสังคหะ พิมพ์ ๑๐๐๐ เล่ม

รวม ๑๐ ราย หนังสือ ๙ เรื่อง จำนวนสมุดที่พิมพ์ ๑๓,๒๐๐ เล่ม

วิธีพิมพ์หนังสือแจกในการกุศลที่นิยมกันมากในบัดนี้ นับว่าตั้งต้นมาด้วยหอพุทธสาสนสังคหะเป็นเดิม

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรารภจะตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร ทรงพระราชดำริห์ว่า หนังสือที่ได้มาไว้ในหอพุทธสาสนสังคหะ มีมากมายเกินกว่าความต้องการสำหรับพระภิกษุสามเณรเล่าเรียนในวัดเบญจมบพิตร อีกประการ ๑ สิ่งของประเภทต่าง ๆ ซึ่งได้กะไว้ว่าจะมีในหอพุทธสาสนสังคหะนั้นโดยมาก พ้องกับของที่ควรมีในหอสมุดสำหรับพระนคร ถ้ารวมไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร จะเป็นประโยชน์ยิ่งกว่าแยกไปไว้ที่อื่นต่างหาก จึงทรงพระกรุณาโปรดให้จัดหนังสือพระไตรปิฎก ส่งไปไว้ในหอธรรมวัดเบญจมบพิตร สำรับ ๑ ให้พอสำหรับพระภิกษุสามเณรจะได้เล่าเรียน หนังสือแลสิ่ง

ของในหอพุทธสาสนสังคหะเดิม นอกจากนั้นโปรดให้รวมเข้าในหอพระสมุดสำหรับพระนครแต่นั้นมา เพราะฉนั้นหอพุทธสาสนสังคหะได้ตั้งอยู่โดยลำพังตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๓ จน พ.ศ. ๒๔๔๘ เปนเวลา ๖ ปี ก็รวมเข้าในหอพระสมุดสำหรับพระนคร

ตำนานหอพระสมุดสำหรับพระนคร

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ประกาศตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนครแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการ ซึ่งทรงพระราชดำริห์เลือกสรรให้เปนกรรมการสำหรับจัดการหอพระสมุด ฯ ตามพระราชประสงค์ คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ยังเสด็จดำรงพระยศเปนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เปนสภานายก มีกรรมสัมปาทิก ๔ คือ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ๑ กรมพระดำรงราชานุภาพ ๑ พระยาประชากิจกรจักร (แช่ม บุนนาค) ๑ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ๑ รวมทั้ง ๕ นี้ เปนกรรมการสำรับแรกของหอพระสมุดสำหรับพระนคร

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับเปนประธานในที่ประชุมกรรมการ ทรงปฤกษาการต่างๆ ซึ่งสมควรจะจัดให้หอพระสมุดสำหรับพระนครเปนคุณเปนประโยชน์ กรรมการเห็นพร้อมกันว่า การต่าง ๆ ที่สมควรจะจัดมีอยู่มาก แต่ไม่ใช่จะจัดทำให้สำเร็จได้รวดเร็ว จำต้องมีเวลาแลทำตามกำลังทุนให้การเจริญขึ้นโดยลำดับไป ในชั้นต้นควรจะคิดกะการวางลงเปนกำหนดก่อน ว่าจะลงมือจัดการอย่างไรบ้าง แลจะจัดการนั้น ๆ อย่างไร เมื่อได้กะวางการลงเปนกำหนดแล้ว กำหนดนั้นจะได้เปนบันทัดทางที่จะจัดการหอพระสมุด ฯ ต่อไป กรรมการจึงได้ปฤกษาวางกำหนดความคิดที่จะจัดการหอพระสมุดฯ ไว้ดังจะแสดงต่อไปนี้

ความคิดที่จะจัดการในหอพระสมุด ฯ

ว่าด้วยที่ตั้งหอพระสมุด ฯ

หนังสือต่าง ๆ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รวมจัดเข้าเปนหอพระสมุดสำหรับพระนคร เดิมเก็บรักษาไว้ในที่ ๒ แห่ง หนังสือหอพระสมุดวชิรญาณกับหนังสือหอพุทธสาสนสังคหะ เก็บรักษาไว้ในตึกใหญ่น่าประตูพิมานไชยศรี หนังสือคัมภีร์ลานหอพระมณเฑียรธรรมอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรรมการปฤกษากันเห็นว่า ที่ทั้ง ๒ แห่งนี้ หอพระมณเฑียรธรรมเล็ก แต่เก็บหนังสือคัมภีร์ใบลานก็เต็มหอเสียแล้ว ตึกใหญ่น่าประตูพิมานไชยศรีนั้น ที่จริงก็ไม่เหมาะแก่ที่ตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร แลเมื่อได้จัดการไปไม่ช้า ก็จะไม่พอไว้หนังสือเหมือนกัน แต่ยังไม่แลเห็นว่าที่อื่นจะเหมาะที่ไหนในเวลานั้น **จึงได้ตกลงจัดตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนครที่ตึกใหญ่น่าประตูพิมานไชยศรี** ให้ขนหนังสือคัมภีร์ลานที่หอพระมณเฑียรธรรมมารักษาไว้ที่ตึกใหญ่ คงให้เก็บรักษาไว้ที่หอพระมณเฑียรธรรมแต่ ๒ ฉบับ คือฉบับครูเดิมกับฉบับทองใหญ่ แลให้จัดเลือกหนังสือคัมภีร์ลานของหอพุทธสาสนสังคหะ สำรับ ๑ ส่งไปไว้สำหรับวัดเบญจมบพิตรตามพระราชประสงค์

ว่าด้วยพนักงานประจำหอพระสมุด ฯ

หอสมุดเดิมทั้ง ๓ ซึ่งรวมกันเข้าเปนหอพระสมุดสำหรับพระนคร ต่างมีพนักงานประจำทำการอยู่ทุกแห่ง คือ หอพระมณเฑียรธรรมอยู่ในน่าที่ราชบัณฑิตรักษา แบบเดิมแบ่งกันเปนด้าน เข้าใจว่า คือตู้หนังสือตั้งอยู่ในหอพระมณเฑียรธรรมด้านไหน กำหนดด้านนั้นเปนแผนก ๑ จึงเรียกว่าด้าน ๑ เจ้ากรมฤๅปลัดกรมประจำด้านใดเปนผู้ถือกุญแจตู้รักษาหนังสือในด้านของตน ราชบัณฑิตขึ้นอยู่ในกระทรวงธรรมการ รับเงินเดือนอยู่ในกระทรวงนั้น หอพระสมุดวชิรญาณ มีพนักงานอีกชุด ๑ พนักงานชุดนี้แต่เดิมเปนอย่างลูกจ้างของกรรมการหอพระสมุด ฯ ไม่ได้

สังกัดขึ้นในกระทรวงใด ผู้ที่เป็นหัวน่ามักเป็นข้าราชการซึ่งหามาจากกระทรวงอื่น คงสังกัดอยู่ในกระทรวงเดิม เป็นแต่มาทำการแลรับผลประโยชน์ในหอพระสมุด ฯ พนักงานหอพุทธสาสนสังคหะมีอีกชุด ๑ ผู้ที่เป็นหัวน่า กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเลือกข้าราชการมาจากต่างกระทรวง เช่นกรมพระอาลักษณ์ ชั้นผู้น้อยก็เรียกหาตามแต่จะได้ เมื่อรวมหอสมุดทั้ง ๓ ตั้งเป็นหอพระสมุดสำหรับพระนคร กรรมการปฤกษากันเห็นว่าพนักงานที่มีอยู่ถ้าจะรวมมาทำการในหอสมุดเดียว ว่าโดยจำนวนคนมีมากเกินกว่าที่ต้องการ แต่ถ้าจะเลือกโดยความสามารถให้พอแก่การหอพระสมุดสำหรับพระนครที่จะจัดต่อไป มีตัวน้อยเต็มที ด้วยพนักงานหอสมุดแต่เดิม ส่วนกรมราชบัณฑิตเป็นเปรียญโดยมากก็จริง แต่ที่หนังสือดีก็มีน้อยตัว แลแก่ชราเสียก็มาก การหอพระสมุดสำหรับพระนครหนังสือภาษาบาฬีเป็นแต่แพนก ๑ ในสามสี่แพนก มีผู้รู้ภาษาบาฬีที่ดีจริง ๆ สัก ๒ คน ฤๅ ๓ คนก็พอ แลกรมราชบัณฑิตนั้น กระทรวงธรรมการก็ยังมีความประสงค์ที่จะจัดให้เป็นพนักงานสอบวิชาแลแต่งตำราในการศึกษาอยู่ จึงเห็นว่าควรขอแต่ผู้ชำนาญภาษาบาฬีมาแต่สองสามคน ส่วนพนักงานหอพระสมุดวชิรญาณเดิม แลพนักงานหอพุทธสาสนสังคหะนั้น เพราะเหตุแต่เดิมวิธีจัดการเป็นทำนองจ้าง ตั้งแต่ผู้เป็นหัวน่าลงไปจนผู้น้อย ผู้ที่มีความรู้ความสามารถจริง ๆ ไม่ใคร่มีใครสมัคมาอยู่ ด้วยคนเช่นนั้นย่อมมีประสงค์ที่จะทำราชการให้ได้มียศแลตำแหน่งที่สูง ตำแหน่งในพนักงานหอสมุด ไม่มีทางที่จะได้ยศศักดิสมปราถนา จึงหาได้แต่ผู้มีทางที่จะได้ยศศักดิในกระทรวงอื่นน้อยแล้ว จึงสมัครมาทำการหอสมุด การหอพระสมุดสำหรับพระนครที่จะจัดต่อไปจำต้องมีผู้ซึ่งมีความรู้จริง ๆ สำหรับการทุก ๆ แพนก จำต้องมีทางที่จะได้เลื่อนยศศักดิเหมือนข้าราชการกระทรวงอื่น ๆ แต่จะตั้งเป็นกระทรวง ๑ ต่างหากหาควรไม่ ควรขอสังกัดอยู่ในกระทรวงธรรมการ แต่ส่วนตัวพนักงานที่มีอยู่แล้ว ถึงคุณวุฒิจะไม่พอ จะคัดออกเสียเพราะจัดการใหม่ดูก็ไม่เป็นธรรม แลไม่มีความจำเป็น ด้วยการหอพระสมุด ฯ ไม่ใช่จะจัดเปลี่ยนแปลงไปได้รวดเร็ว

ควรให้พนักงานเดิมทำการต่อไปก่อน เมื่อว่างลงด้วยเหตุอย่างหนึ่งอย่างใด จึงจัดเข้ารูปใหม่

ว่าด้วยจ่ายเงินในการหอพระสมุด ฯ

เมื่อตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร มีเงินคงคลังของหอพระสมุดวชิรญาณเดิม กับเงินคงคลังของหอพุทธสาสนสังคหะ รวมทั้ง ๒ รายเป็นเงิน ๑๓,๐๐๐ บาท โย้มาเป็นเงินคงคลังของหอพระสมุดสำหรับพระนคร ส่วนเงินที่จะใช้จ่ายสำหรับการหอพระสมุดสำหรับพระนครนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จ่ายเงินแผ่นดินสำหรับใช้ในการหอพระสมุด ฯ มีกำหนดปีละ ๒๕,๐๐๐ บาท แล้วแต่กรรมการจะจัดใช้อย่างไร มิให้เกินเงินยอดนั้น ถ้ามีเงินเหลือให้บวกไปใช้ในปีหลังต่อไปได้ แลเงินบำรุงซึ่งเรียกจากสมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณเดิมนั้น กรรมการเห็นว่าหอพระสมุดสำหรับพระนครจัดเป็นการสาธารณะไม่เฉภาะให้ประโยชน์แต่สมาชิกดังแต่ก่อน จึงให้งดไม่เรียกเงินบำรุงจากสมาชิกต่อไป กรรมการได้กะประมาณการที่ใช้เงินเป็นยุติแล้ว ขอให้พระคลังข้างที่รับธุระทำการเป็นธนาคารของหอพระสมุด ฯ เพื่อจะป้องกันมิให้การจ่ายเงินยุ่งเหยิง

ว่าด้วยจัดหนังสือในหอพระสมุด ฯ

หนังสือที่มีอยู่แล้ว ยุติว่าจะเป็น ๓ แผนก ตามกระแสรับสั่งในประกาศตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร คือ (๑) แผนกหนังสือคัมภีร์พระพุทธสาสนา เก็บไว้ในห้องหอพระสมุด ฯ ข้างตวันออก (๒) หนังสือต่างประเทศจัดเก็บไว้ในห้องกลาง (๓) หนังสือไทยจัดเก็บไว้ห้องข้างตวันตก

ได้ตรวจหนังสือที่รวมมาตรวจอย่างหยาบ ๆ พอทราบจำนวนในชั้นต้น ได้ทราบความว่าหนังสือคัมภีร์พระไตรปิฎกหอพระมณเฑียรธรรมขาดหายมากบ้างน้อยบ้างทุกฉบับ ไม่มีฉบับใดที่จะบริบูรณ์เป็นด้วยการที่ราชบัณฑิตรักษามาแต่ก่อน ไม่ระวังรักษาให้ดี ส่วนหนังสือหอพระสมุดวชิรญาณ

เดิมนั้น ไม่ใคร่ขาดบาญชีนัก ถึงที่ขาดเรื่องก็ไม่ใคร่สูญ ด้วยได้พิมพ์ไว้ในหนังสือวชิรญาณ โดยมากเสียหายแต่หนังสือฉบับดี เช่นหนังสือที่พิมพ์ครั้งแรก ถูกสับเปลี่ยนไปเสียมาก ได้ความว่ามีผู้ยืมไปอ่านแล้วจำหน่ายว่าหาย หาฉบับที่พิมพ์ชั้นหลัง ๆ มาใช้ เสียหนังสือฉบับดีไปด้วยอย่างนี้เป็นอันมาก ข้อนี้เป็นเหตุให้กรรมการเห็นว่า การที่ให้ยืมหนังสือไปอ่านนอกหอพระสมุดฯ ถึงไม่หายสูญ ก็เป็นทางที่จะให้เสียหนังสือฉบับดี จำจะต้องประหยัดการให้ยืมหนังสือให้กวดขัน หนังสือหอพุทธสาสนสังคหะยังอยู่บริบูรณ์กว่าหนังสือพวกอื่น เป็นแต่การเก็บอยู่ข้างจะปะปน จะเลือกหยิบให้ถูกเรื่องได้อยู่ข้างยาก ได้ให้รวมหนังสือทั้ง ๓ หอแยกเก็บตามประเภทหนังสือซึ่งได้กำหนดดังกล่าวมาแล้ว

ว่าด้วยแก้ระเบียบการในหอพระสมุดฯ

ประโยชน์อย่างใดที่มหาชนเคยได้รับจากหอสมุดทั้ง ๓ ซึ่งมารวมเป็นหอพระสมุดสำหรับพระนคร กรรมการมีความประสงค์จะให้ประโยชน์นั้น ๆ คงอยู่ทุกอย่าง แก้ไขเปลี่ยนแปลงแต่ที่จำเป็น แต่การที่จำเป็นต้องแก้ไขมีอยู่บางอย่าง คือ

(๑) การสโมสรซึ่งจัดเป็นส่วนหนึ่งของหอพระสมุดวชิรญาณเดิม เช่นมีโต๊ะบิลเลียดสำหรับสมาชิกเล่นเป็นต้นนั้น ที่จริงก็ร่วงโรยอยู่แล้ว จึงให้เลิกส่วนการเล่นทั้งปวงเสียอย่าง ๑

(๒) การให้ยืมหนังสือ ความปรากฏเมื่อตรวจหนังสือในหอพระสมุดฯ ว่าหนังสือสูญหายไปดังกล่าวมาแล้ว จึงสั่งให้งดไม่ยอมให้ยืมหนังสือซึ่งหาฉบับยาก คือหนังสือเขียนเป็นต้นอีกต่อไป คงให้ยืมแต่หนังสือซึ่งมีขายในท้องตลาด แต่ยอมให้ผู้ที่มีประสงค์จะอ่านหนังสือ จะสอบหนังสือ มาอ่านได้ในหอพระสมุดฯ ทั้งหนังสือเก่าใหม่ทั่วไป

(๓) ห้องอ่านหนังสือซึ่งมีมาในหอสมุดวชิรญาณเดิม เคยซื้อหาหนังสือพิมพ์ข่าว ทั้งในเมืองไทยและเมืองต่างประเทศมาไว้ให้สมาชิกอ่าน เห็นว่าเป็นประโยชน์อยู่ จึงให้คงมีห้องอ่านหนังสืออยู่ตามเดิม

ว่าด้วยการหาหนังสือเพิ่มเติม

ประกาศตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร โปรดให้กำหนดหนังสือในหอพระสมุด ฯ เปน ๓ แพนก คือ แพนกพระพุทธสาสนาแพนก ๑ แพนกหนังสือไทยแพนก ๑ แพนกหนังสือต่างประเทศแพนก ๑ ในการที่จะหาหนังสือมาเพิ่มเติมทั้ง ๓ แพนกนี้ กรรมการเห็นว่าหนังสือในแพนกพระพุทธสาสนา แลหนังสือในแพนกภาษาไทยสองแพนกนี้ หนังสือเก่าซึ่งยังไม่ได้พิมพ์มีอยู่ในเมืองไทยเปนอันมาก หนังสือเหล่านี้กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป เปนอันตรายร่อยหรอลงไปทุกที ด้วยไฟไหม้บ้าง ถูกฝนผุบ้าง ปลวกกัดบ้าง มีผู้ซื้อหาพาไปเสียต่างประเทศบ้าง หนังสือเหล่านี้เปนสมบัติสำคัญของชาติแลจะหาที่อื่นไม่ได้ นอกจากในเมืองไทย ควรรีบขวนขวายรวบรวมหนังสืออันเปนสมบัติของชาติไทย มารักษาไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนครก่อนหนังสือจำพวกอื่น กรรมการจึงประกาศให้ความปรากฏแก่คนทั้งหลายว่า หอพระสมุดซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งขึ้นสำหรับพระนคร ประสงค์จะรวบรวมคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์แปลร้อย แลสมุดหนังสือไทยเรื่องทั้งปวง ถ้าผู้ใดมีหนังสือเหล่านั้นแลจะมีแก่ใจให้แก่หอพระสมุด ฯ ก็ดี ฤๅจะให้ยืมมาคัดลอกก็ดี ฤๅจะขายให้ก็ดี กรรมการจะยินดีแลขอบคุณแก่ผู้ที่สงเคราะห์นั้น ประกาศอันนี้ได้ขอให้เทศาภิบาลชี้แจงความประสงค์ของกรรมการให้ทราบทั่วไปตามหัวเมืองด้วย แลกรรมการได้แต่งให้ราชบัณฑิตมีพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์ เปรียญ) เปนต้น เที่ยวชี้แจงตรวจหาหนังสือด้วยอีกส่วน ๑

ส่วนแพนกหนังสือต่างประเทศนั้น กรรมการเห็นว่าเปนของที่อาจจะซื้อได้โดยมาก แลทางที่จะเลือกหาก็กว้างขวาง สำคัญแต่ทุนเปนใหญ่ ข้อพิเคราะห์มีอยู่เพียงว่า จะจัดการเพียงใดให้พอแก่ทุนของหอพระสมุดฯ จะทำได้ ข้อนี้กรรมการได้ตกลงว่าควรจะจัดการเปน ๒ สถาน คือ สถานที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบว่า

หนังสือจดหมายเหตุต่างประเทศที่เนื่องด้วยพงษาวดารเมืองไทยแต่ครั้งกรุงเก่ามา ยังมีอยู่ในยุโรปมาก หนังสือพวกนี้ไม่ได้ตีพิมพ์ เพราะเก็บรักษาไว้ในหอหนังสือของรัฐบาล ถ้าหากจะขออนุญาตจากรัฐบาลนั้น ๆ คัดมาก็คงจะได้ ยังหนังสือเรื่องที่เกี่ยวข้องด้วยเมืองไทย แม้ที่พิมพ์แล้วในหอพระสมุด ฯ ก็ยังไม่มีครบ ควรจะสืบหาหนังสือต่างประเทศบรรดาเรื่องเกี่ยวข้องกับพงษาวดารไทยแลกรุงสยามก่อนอย่างอื่นอีกสถาน ๑ นั้น หนังสือภาษาต่างประเทศ นอกจากที่เกี่ยวข้องด้วยเรื่องพงษาวดารเมืองไทยกรรมการเห็นว่า ควรหาหนังสือที่ต้องการใช้ในราชการบ้านเมืองก่อน คือหนังสืออภิธานภาษาต่าง ๆ แลตำหรับตำราซึ่งกระทรวงต่างๆ จะต้องการปฤกษาแลสอบสวนสำหรับราชการในกระทรวงนั้นๆ ควรจะแจ้งความไปยังกระทรวงต่าง ๆ ขอให้แนะนำมาว่า หอพระสมุด ฯ ควรจะมีหนังสือต่างประเทศเรื่องอะไรบ้าง ซึ่งจะเปนประโยชน์แก่ราชการกระทรวงนั้น แต่ส่วนภาษานั้นเพราะภาษาอังกฤษซึ่งเปนภาษาต่างประเทศที่เข้าใจกันทางตวันออกนี้แพร่หลายยิ่งกว่าภาษาอื่น จึงกำหนดว่าหนังสือเรื่องใดถ้าจะหาได้ในภาษาอังกฤษ จะเอาฉบับภาษาอังกฤษ ต่อเรื่องใดจะหาในภาษาอังกฤษไม่ได้ จึงจะซื้อฉบับภาษาอื่น

การหาหนังสือต่างประเทศทั้ง ๒ สถานที่กล่าวมานี้ กรรมการเห็นว่าทุนในหอพระสมุด ฯ ที่มีอยู่จะไม่พอ ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงิน เพิ่มขึ้นอีกปีละ ๑๓,๐๐๐ บาท

ว่าด้วยตู้ที่จะใส่หนังสือ

ตู้สำหรับจะเก็บรักษาสมุดที่มีอยู่ในหอสมุดเดิมไม่พออยู่แล้วทั้ง ๓ หอ กรรมการเห็นว่า หอพระสมุดสำหรับพระนครคงจะต้องการตู้หนังสืออีกมาก ถ้าจะสร้างใหม่ให้งดงามสมควรแก่หอพระสมุด ฯ ก็จะเปนเงินมากอยู่ กรรมการปฤกษากันว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงตั้งหอพุทธสาสนสังคหะ ได้ทรงพระราชดำริห์ไว้ว่า ตู้

หนังสือในหอพระพุทธสาสนสังคหะจะใช้ตู้ไทยของเก่า คือตู้ประดับมุก และตู้ปิดทองรดน้ำ ซึ่งมีผู้ศรัทธาสร้างไว้แต่ก่อน ผู้ที่ได้ทราบพระราชประสงค์ทั้งพระแลคฤหัสถ์ ได้นำตู้ของเก่ามาถวายไว้หลายใบ ที่เปนตู้ประดับมุก โปรดให้ตั้งไว้ที่พระที่นั่งทรงธรรม ในวัดเบญจมบพิตร ที่เปนตู้ทองอยู่ในหอพุทธสาสนสังคหะบ้าง ส่งไปซ่อมแซมอยู่ที่กรมวังก็มีบ้าง กรรมการเห็นพร้อมกันว่า พระราชดำริห์นั้นเปนการสมควรยิ่งนัก ด้วยตู้ไทยของโบราณมีผู้ศรัทธาสร้างไว้มาก มีกระจัดกระจายอยู่ตามวัดหลวงวัดราษฎร์ ทั้งในกรุงแลหัวเมืองแทบทุกแห่ง ที่ยังใส่พระไตรปิฎกก็มี ที่ไม่มีพระไตรปิฎกทิ้งไว้เปล่า ๆ ฤๅใช้ใส่เครื่องสัพเพเหระเช่นถ้วยชามก็มี ตั้งทอดทิ้งอยู่ตามศาลาก็มี ตู้เหล่านี้เปนฝีมือช่างไทย ที่เปนของทำฝีมือดีก็มีมาก ทิ้งไว้มีแต่จะเปนอันตรายไปทุกที ด้วยไฟไหม้บ้าง ผุพังบ้าง แลในที่สุดฝรั่งซื้อเอาไปเสียต่างประเทศก็มีเนือง ๆ ควรจะรวบรวมรักษาไว้สำหรับบ้านเมือง จะเปนประโยชน์ถึง ๒ สถาน คือ แผ่นดินรวบรวมของโบราณที่ทำด้วยฝีมือไทยมาเก็บรักษาไว้ ของนั้นก็จะคงอยู่แก่ชาติไทย ไม่เปนอันตรายหายสูญไปเสียสถาน ๑ จะไม่เปลืองเงินแผ่นดินค่าทำตู้สำหรับหอพระสมุดสำหรับพระนครสถาน ๑ ตู้ของเก่าเหล่านี้ที่ไม่ได้ใช้ใส่หนังสืออยู่ตามวัดเห็นพอจะขอมาใช้ ใส่หนังสือในหอพระสมุดสำหรับพระนครได้ด้วยไม่ต้องซื้อ กรรมการปฤกษาเห็นพร้อมกันดังนี้ จึงได้ตกลงที่จะหาตู้ไทยโบราณมาใส่หนังสือในหอพระสมุดสำหรับพระนคร เว้นแต่หนังสืออย่างใดจะใส่ตู้ไทยโบราณไม่ได้ จึงจะทำตู้ขึ้นสำหรับเฉภาะใส่หนังสืออย่างนั้น ๆ

ว่าด้วยการพิมพ์หนังสือ

แต่ก่อนมากรรมการหอพระสมุดวชิรญาณเดิม เคยรวบรวมหนังสือเรื่องเก่าใหม่พิมพ์ออกจำหน่ายแก่สมาชิก เปนรายสัปดาหะบ้าง เปนราย

เดือนบ้าง ดังปรากฏอยู่ในตำนานหอพระสมุดวชิรญาณ กรรมการเห็นว่าเปนการมีประโยชน์ ทำให้ความรู้แพร่หลาย แต่เมื่อมาพิเคราะห์ดูว่าหอพระสมุดสำหรับพระนครจะควรทำต่อไปฤๅประการใด เห็นพร้อมกันว่า จะทำต่อไปยากอยู่ ด้วยจะต้องลงทุนเสมอ ทุนที่ลงไปแล้ว ถ้าจำหน่ายหนังสือได้หมดฤๅได้มากก็พอจะได้ทุนกลับ ไม่เช่นนั้นจะขาดทุนเปลืองเงินหอพระสมุด ฯ ไปทุกที หนังสือวชิรญาณที่พิมพ์จำหน่ายสมาชิก ราคาก็หักจากเงินบำรุงหอพระสมุด ฯ ถึงกระนั้นความที่ปรากฏในจดหมายเหตุของหอพระสมุดวชิรญาณเดิม ทุนก็ไม่ใคร่พอ หนังสือที่พิมพ์แล้วยังเหลืออยู่มากกว่ามาก ปฤกษากันเห็นว่า วิธีพิมพ์หนังสืออย่างหอพุทธสาสนสังคหะนั้นดีกว่า คือชวนผู้มีศรัทธาพิมพ์หนังสือแจกในการกุศล จะเปนการมงคลก็ได้ ฤๅในงานศพก็ได้ หอพระสมุด ฯ รับเปนผู้หาเรื่อง แลจัดการพิมพ์ให้ดังหอพุทธสาสนสังคหะได้เคยทำมานั้น กรรมการแรกของหอพระสมุดสำหรับพระนครได้ปฤกษาวางระเบียบการหอพระสมุด ฯ ที่จะจัดต่อไปไว้ดังนี้

รายงานหอพระสมุด ฯ ระหว่างเวลา ๑๑ ปี

การหอพระสมุดสำหรับพระนครที่จัดต่อมา ตั้งแต่ปีมะเสง พ.ศ. ๒๔๔๘ จนปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๙ นี้ ได้จัดการตามระเบียบซึ่งกรรมการครั้งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จดำรงตำแหน่งสภานายกได้ทรงกำหนดไว้ ในตอนนี้จะกล่าวถึงผลของการที่ได้จัดมาในระหว่างเวลา ๑๑ ปี

กรรมการ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จดำรงตำแหน่งนายกกรรมการอยู่ ๕ ปี ถึงปีจอ พ.ศ. ๒๔๕๓ เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กรมพระสมมตอมรพันธุ์ เปนนายกกรรมการ ทรงจัดการหอสมุด ฯ อยู่ ๕ ปี กรมพระสมมตอมรพันธุ์สิ้นพระชนม์เมื่อปีเถาะ

พ.ศ. ๒๔๕๘ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กรมพระดำรงราชานุภาพเป็นนายกกรรมการสนองพระเดชพระคุณต่อมาจนบัดนี้

ส่วนกรรมสัมปาทิก พระยาประชากิจกรจักร (แช่ม บุนนาค) ถึงอนิจกรรมเมื่อปีมแม พ.ศ. ๒๔๕๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้หม่อมเจ้าปีย ภักดีนารถ ในกรมหมื่นวิศณุนารถนิภาธร เป็นกรรมสัมปาทิกแทน มาในรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อโปรดให้กรมพระสมมตอมรพันธุ์ เป็นนายกกรรมการ ตำแหน่งกรรมสัมปาทิกว่างลง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล ณกรุงเทพ) เป็นกรรมสัมปาทิก ต่อมากรรมสัมปาทิกว่างลงอีก ๒ ตำแหน่งเหตุด้วยกรมพระดำรงราชานุภาพเลื่อนเป็นนายกกรรมการ และเจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ ป่วยเจ็บต้องออกจากราชการ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระราชวรวงษ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ กับพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณกรุงเทพ) เป็นกรรมสัมปาทิก และโปรดให้พระศรีภูริปรีชา (กมล สาลักษณ) เป็นกรรมสัมปาทิกอีกคน ๑ จึงคงกรรมการที่สนองพระเดชพระคุณอยู่ในเวลานี้ คือ

กรมพระดำรงราชานุภาพ นายก
พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)
หม่อมเจ้าปีย ภักดีนารถ
กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์
พระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณกรุงเทพ)
พระยาศรีภูริปรีชา (กมล สาลักษณ)

อนึ่งในพระราชกำหนดตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร ซึ่งประกาศเมื่อณวันที่ ๑๒ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๔ มีเนื้อความในข้อ ๖ ว่า ตำแหน่งสภานายกต้องเปลี่ยนปีละครั้ง และกรรมสัมปาทิก ๓ ปีเป็นพ้นตำแหน่ง อีกแห่งหนึ่งในข้อ ๘ ว่า กรรมการต้องทำรายงานทูลเกล้า ฯ ถวายปีละครั้ง ๑ ความทั้ง ๒ ข้อนี้ ไม่ได้เป็นไปตามพระราชบัญญัติ เพราะ

ตั้งแต่ลงมือจัดหอพระสมุดสำหรับพระนครมา การหอพระสมุด ฯ เจริญรวดเร็ว ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ถ้าย้ายเปลี่ยนกรรมการเสีย ผู้ที่เข้าไปใหม่ไม่รู้การ ความเจริญของหอพระสมุด ฯ จะชักช้าไป แลจะเลือกหาผู้ที่เอาใจรักหอพระสมุด ฯ เหมือนกรรมการชุดแรกนั้นยากอยู่ จึงไม่โปรดให้เปลี่ยน ข้อที่ไม่ได้ทำรายงานนั้น ก็เพราะเหตุที่การหอพระสมุด ฯ ดำเนินเร็ว เพียงแต่จะรวบรวมหนังสือทำบาญชีให้รู้เรื่องรู้ประเภทก็เป็นการยาก ด้วยเป็นการเกินกว่าความสามารถของพนักงานที่มีอยู่ ถ้าจะทำรายงานประจำปีให้ได้ รายงานนั้นก็ไม่มีประโยชน์อันใด เพราะรู้ความจริงไม่ได้ตลอด จึงมิได้ทำเป็นรายงานมาแต่ก่อน ตำนานหอพระสมุด ฯ เล่มนี้ นับว่าเป็นรายงานฉบับแรกของหอพระสมุดสำหรับพระนคร ได้ระดมพนักงานตรวจหนังสือเพียงแต่จะให้ได้บาญชีประเภท บาญชีเรื่อง ถึงกระนั้นที่จะให้รู้เลอียดถ้วนถี่ก็ยังไม่ได้ ความยากอย่างไรจะปรากฏต่อไปในตอนว่าด้วยทำบาญชีหนังสือในหอพระสมุด ฯ

พนักงานประจำหอพระสมุด

พนักงานประจำหอพระสมุดสำหรับพระนคร เมื่อมีเวลาว่างตำแหน่ง ได้จัดการเปลี่ยนแปลงตามที่กรรมการได้ยุติไว้แต่แรกโดยลำดับมา ในเวลานี้จัดพนักงานเป็น ๔ แผนกคือ แผนกที่ ๑ พนักงานกลาง แผนกที่ ๒ พนักงานหนังสือบาฬี แผนกที่ ๓ พนักงานหนังสือไทย แผนกที่ ๔ พนักงานหนังสือต่างประเทศ แผนกพนักงานกลางมีน่าที่สำหรับงานเบ็ดเสร็จทั่วไป คือการเบิกจ่ายเงินเป็นต้น แผนกนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มหาอำมาตย์ตรี พระราชวรวงษ์เธอ กรมหมื่นกวีพจน์สุปรีชา เป็นหัวน่า แลเป็นเลขานุการของกรรมการ รองอำมาตย์เอก หลวงญาณวิจิตร (สิทธิ์ โลจนานนท์ เปรียญ) เป็นสมุหบาญชี แผนกบาฬีมีน่าที่สำหรับหนังสือส่วนคัมภีร์ลาน มีพระไตรปิฎกเป็นต้น ทั้งการแปล

แลการตรวจเก็บรักษา ในแผนกนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้อำมาตย์โท พระยาพจนสุนทร (เรือง อติเปรมานนท์ เปรียญ) เปนหัวน่า อำมาตย์โท พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์ เปรียญ) เปนพนักงานตรวจหนังสือเก่า แผนกหนังสือไทย เดิมพระวิจิตรธรรมปริวัตร (เนตร เปรียญ) เปนหัวน่า หลวงประสิทธิ์อักษรสาตร (เทศ) เปนผู้ช่วย ทั้ง ๒ คนนั้นถึงแก่กรรม กรมหมื่นกวีพจน์สุปรีชา รั้งการตำแหน่งหัวน่า รองอำมาตย์เอก หลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรกถึก) รองอำมาตย์ตรี ขุนบวรวรรณกิจ (เตี้ยม) เปนผู้ช่วย แผนกต่างประเทศมีน่าที่สั่งซื้อหา แลตรวจเก็บหนังสือภาษาต่างประเทศ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ย้าย ดอกเตอร์ โอสคาร์ แฟรงก์เฟอเทอ จากกระทรวงต่างประเทศมาเปนบรรณารักษ์ของหอพระสมุด ฯ แลหัวน่าในแผนกหนังสือต่างประเทศ รองอำมาตย์โท หลวงเจนจีนอักษร (สุดใจ) เปนผู้ช่วย นอกจากนี้มีเสมียนพนักงานตามสมควร

ในเรื่องพนักงานหอพระสมุด ฯ ต่อไปภายน่ายังจะต้องคิดวางระเบียบให้เรียบร้อย ในชั้นนี้ทั้งตัวคนแลอัตราเงินเดือนที่จัดอยู่เสมอพอให้การดำเนินไป ด้วยการหอพระสมุด ฯ ก็ยังไม่ลงระเบียบถึงที่เดียว ตัวคนก็ยังหาไม่ได้เหมาะแก่การทุกตำแหน่ง ทั้งจำนวนคนติดมาแต่หอสมุดเดิมยังมีอยู่ ว่าโดยจำนวนยังใช้คนมากกว่าที่ควร อัตราเงินเดือนจึงอยู่ข้างต่ำเกินไปโดยมาก ต่อไปภายน่าเมื่อจัดการหอพระสมุด ฯ ลงเปนระเบียบ เช่นทำบาญชีหนังสือสำเร็จแลจัดหนังสือเก็บเรียบร้อย จนอาจจะรู้ว่ามีหนังสือเรื่องใด ๆ หยิบหนังสือเรื่องใด ๆ แลส่งหนังสือเรื่องใด ๆ ได้สดวก ไม่ต้องการผู้เปนพหูสูตรสำหรับการอันนั้นแล้ว จำนวนพนักงานในหอพระสมุด ฯ จะลดลงได้อีก แต่จะต้องแก้ไขอัตราเงินเดือนให้สมควรแก่ตำแหน่งเพราะผู้ที่จะเปนพนักงานในหอพระสมุด ฯ จะต้องเปนผู้มีความรู้ แต่ไม่มีทางที่จะได้เลื่อนยศศักดิ์ขึ้นไปถึงเปนข้าราชการชั้นสูง เพราะฉนั้นจะต้องวางอัตราเงินเดือนให้พอเลี้ยงชีพได้จริง ๆ

สำหรับผู้มีความรู้เช่นต้องการ ให้รู้สึกว่าถึงไม่มีทางที่จะได้เพิ่มเงินเดือนขึ้นไปมากมาย ก็ได้พอเลี้ยงชีวิตรตลอดเวลาที่ทำการอยู่ในหอพระสมุด ฯ ดังนี้จึงจะหาคนเข้ามารับทำการตำแหน่งสำคัญในหอพระสมุด ฯ ได้

เงินรับแลจ่าย

หอพระสมุดสำหรับพระนครแต่แรกตั้ง มีเงินทุน ๑๓,๐๐๐ บาท เงินได้ประจำปีพระคลังจ่ายปีละ ๒๕,๐๐๐ บาท เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ พระราชทานเพิ่มขึ้นสำหรับซื้อหนังสือต่างประเทศปีละ ๑๓,๐๐๐ บาท แล มีเงินอีกยอด ๑ ซึ่งห้างอิสต์เอเซียติกยอมขึ้นในค่าเช่าที่ ซึ่งได้เช่าจากกระทรวงธรรมการ ด้วยเจตนาช่วยในหอพระสมุดสำหรับพระนครเปนเงินปีละ ๒,๔๐๐ บาท ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระคลังจ่ายเงินเพิ่มขึ้นอีกปีละ ๕,๐๐๐ บาท ด้วยเพิ่มอัตราเงินเดือนเจ้าพนักงานหอพระสมุด ฯ จึงรวมยอดเงินประจำปีที่หอพระสมุด ฯ ได้รับ กล่าวเฉภาะปีหลังคือปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๕๘ นี้ เปนเงินประจำปีปีละ ๔๕,๔๐๐ บาท นอกจากเงินที่ได้ประจำปีดังกล่าวมา หอพระสมุด ฯ ยังได้ผลประโยชน์อีกทาง ๑ จากการขายหนังสือ ด้วยหนังสือที่หอพระสมุด ฯ พิมพ์ขึ้นเช่นมีผู้สร้างในการกุศลเปนต้น ดังจะปรากฏต่อไปข้างน่า หนังสือเหล่านี้มีภาคหอพระสมุด ฯ ราวร้อยละยี่สิบในจำนวนที่พิมพ์ สำหรับจำหน่ายเปนประโยชน์ของหอพระสมุด ฯ เงินที่ขายหนังสือได้ในปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๕๘ เปนเงิน ๕๐๐ บาท

เงินรายรับรายจ่ายในการหอพระสมุด ฯ เกือบจะเหมือนกันทุกปี จะลงในตำนานนี้พอให้เห็นเปนรายการ แต่เฉภาะปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๕๘ ปีเดียว

รายรับ

เงินทุนยกมาแต่ปีก่อน	๑๕,๗๒๕	บาท	๘๕ สตางค์
เงินรับจากพระคลัง	๔๓,๐๐๐	บาท	
เงินได้จากค่าเช่า	๒,๔๐๐	บาท	
เงินขายหนังสือได้	๕๐๐	บาท	
รวมเงินรายรับ	๖๑,๖๒๕	บาท	๘๕ สตางค์

รายจ่าย

เงินเดือน	๒๘,๕๖๘	บาท	
ค่าใช้สอย	๕,๑๕๔	บาท	๕๗ สตางค์
ค่าเช่าบ้านบรรณารักษ์	๑,๒๐๐	บาท	
ค่าซื้อหนังสือ	๔,๕๕๘	บาท	๕๕ สตางค์
ค่าพิมพ์หนังสือ	๖๗๒	บาท	๑๑ สตางค์
รวมเงินรายจ่าย	๔๔,๖๓๓	บาท	๒๓ สตางค์

หักแล้วคงเหลือทุนต่อไป ๑๖,๕๕๖ บาท ๖๖ สตางค์

เมื่อได้กล่าวถึงเรื่องเงินรับและจ่ายในการหอพระสมุด ฯ กรรมการอยากจะแสดงความให้ปรากฏในตำนานนี้ ว่ากรรมการรู้สึกขอบคุณเจ้าพนักงานพระคลังข้างที่เป็นอันมาก ที่ได้ช่วยรับธุระเป็นอย่างธนาคารของหอพระสมุด ฯ ตั้งแต่แรกจนทุกวันนี้ เป็นเหตุให้การบัญชีเงินของหอพระสมุดสำหรับพระนครเรียบร้อยไม่ยุ่งเหยิง เช่นได้เคยมีเหตุมาในหอพระสมุดวชิรญาณแต่ก่อน อันเป็นมูลเหตุให้กรรมการต้องขอพึ่งพระคลังข้างที่เพื่อจะมิให้เป็นเช่นนั้น ก็สมดังความมุ่งหมาย

การหาหนังสือในเมืองไทย

ตามที่กรรมการได้ตกลงกันว่า จะหาหนังสือเก่าอันมีอยู่ในพื้นเมืองมารวบรวมก่อนหนังสืออย่างอื่นนั้น ตั้งแต่กรรมการได้ประกาศให้คนทั้งหลายทราบพระราชประสงค์ ก็มีผู้ศรัทธาถวายหนังสือสำหรับหอ

พระสมุด ฯ มาไม่ขาด ยอมยกต้นหนังสือให้เปนสิทธิ์แก่หอพระสมุด ฯ บ้าง ให้ยืมฉบับมาคัดบ้าง บางทีผู้มีความศรัทธาไปพบหนังสือเก่าดีมีอยู่ที่ไหน ช่วยเปนธุระแนะนำชี้แจงให้เจ้าของนำมายังหอพระสมุด ฯ ก็มี ที่มาแจ้งความให้กรรมการหอพระสมุด ฯ ทราบก็มี ยังพนักงานหอพระสมุด ฯ ซึ่งกรรมการแต่งให้ไปสืบเสาะหาหนังสือเก่าได้หนังสือดี ๆ มาก็มาก นอกจากนี้ยังมีผู้เอาหนังสือมาขายให้หอพระสมุด ฯ เลือกซื้อได้เสมอไม่ขาด ด้วยเหตุเหล่านี้หอพระสมุด ฯ จึงหาหนังสือเก่าได้มาก แลได้เร็วจนเกินกว่าที่คาดหมาย

ผู้ที่ได้มีคุณูปการแก่หอพระสมุด ฯ ด้วยการที่ให้หนังสือต่าง ๆ สำหรับหอพระสมุด ฯ มีมาก แลมีทุกชั้นบันดาศักดิ นับแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเปนที่ตั้ง ทั้งพระบรมวงษานุวงษ์ฝ่ายน่าฝ่ายใน ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย พระสงฆ์ทั้งในกรุงแลหัวเมือง แม้ชาวต่างประเทศตลอดจนราษฎรก็มีแก่ใจให้หนังสือแก่หอพระสมุด ฯ หลายราย จะแลเห็นได้ในบาญชีว่า จำนวนหนังสือซึ่งหอพระสมุด ฯ ได้มา เปนหนังสือซึ่งมีผู้ให้แก่หอพระสมุด ฯ มากกว่าที่ต้องซื้อมาก นอกจากนี้ยังควรกล่าวถึงอุปการะอย่างอื่น เช่นในเวลาหอพระสมุด ฯ ต้องการสอบหนังสือจะไต่ถามที่เจ้ากระทรวงทบวงการ แลบุคคลผู้ใด ฤๅว่าเวลาต้องการความรู้สำหรับแต่งหนังสือ จะไปปฤกษาหารือผู้หนึ่งผู้ใด ก็ได้รับความอนุเคราะห์ทั่วไปในที่ทั้งปวง ตลอดจนถึงการบริจาคทรัพย์ช่วยหอพระสมุด ฯ เช่นพิมพ์หนังสือให้ แลแบ่งส่วนหนังสือซึ่งพิมพ์ให้เปนภาคหอพระสมุด ฯ เพื่อจะได้จำหน่ายได้ทุนมาเพิ่มเติม กรรมการขอถือโอกาศอันนี้ขอบพระเดชพระคุณ แลขอบพระคุณท่านผู้ที่ได้มีอุปการะแก่หอพระสมุด ฯ ดังกล่าวมา ด้วยเชื่อใจว่า เมื่อท่านทั้งหลายนั้นได้ทราบประวัติการของหอพระสมุด ฯ ในหนังสือตำนานนี้ แลเห็นจำนวนเรื่องแลจำนวนเล่มหนังสือเก่าซึ่งรวบรวมไว้ได้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร คงจะมีความยินดีด้วยได้เห็นผลของการที่ได้ช่วยกันตั้งหอสมุดสำหรับชาติ ว่าอาจจะมีผลดีได้เพียงใด

หนังสือซึ่งหอพระสมุด ฯ ได้มา ควรจะยกขึ้นกล่าวเปนพิเศษ มีอยู่หลายราย คือ

๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานต้นร่างพระราชนิพนธ์เรื่องปลุกใจเสือป่า ๑ แบบสั่งสอนเสือป่าแลลูกเสือ ๑ เรื่องว่าด้วยการราชาภิเศกพระราม ๑ เรื่องบ่อเกิดแห่งรามเกียรติ ๑ เรื่องพระนลคำหลวง ๑ โองการแช่งน้ำ ๑ รวม ๖ เรื่องนี้ให้มารักษาไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร ต้นร่างเหล่านี้ทรงด้วยพระราชหัตถเลขาแต่ต้นจนปลายตลอดทุกเรื่อง นับเปนของสำคัญหาค่ามิได้ทั้งในเวลานี้แลในอนาคตกาลสืบไป

๒ หนังสือซึ่งหาได้มาจากเมืองเพ็ชรบุรี มีหนังสือเก่าแลมีเรื่องแปลก ๆ มาก ไม่เคยพบหนังสือเช่นนั้นว่ามีที่ไหนอีก มีหนังสือสร้างครั้งกรุงเก่าจานบอกปีสร้างไว้ที่ใบปก ตั้งแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถแลต่อมาแทบทุกรัชกาล เหตุใดหนังสือเก่าจึงยังมีอยู่ที่เมืองเพ็ชรบุรีมาก สืบถามได้ความตามคำผู้เถ้าเล่าสืบต่อกันมาว่า เมื่อครั้งพม่าข้าศึกยกเข้ามาตีกรุงเก่า พม่าเผาบ้านเมืองรายทางเข้ามา เมื่อข้าศึกจวนจะถึงเมืองเพ็ชรบุรี พระสงฆ์ปรารภกันว่า ถ้าเมืองเพ็ชรบุรีถูกพม่าเผาพระไตรปิฎกก็จะเปนอันตรายเสีย จึงช่วยกันเก็บขนพระไตรปิฎกไปซ่อนไว้ในถ้ำ ด้วยเหตุนี้หนังสือเก่าจึงได้รอดพ้นอันตรายมาได้ ความที่ว่านี้เห็นจะเปนความจริง ด้วยเมืองเพ็ชรบุรีมีถ้ำอยู่ใกล้ ๆ หลายแห่ง แลประเพณีที่ซ่อนหนังสือไว้ในถ้ำเช่นว่านี้ เปนประเพณีที่มักทำกันแต่โบราณ ทุกวันนี้ถึงแห่งอื่น เช่นถ้ำที่ริมแก่งสร้อยทางไปเมืองเชียงใหม่ก็ยังมีหนังสือใบลานซึ่งเอาไปซ่อนไว้แต่ก่อน ส่วนหนังสือเรื่องแปลก ๆ ที่พบที่เมืองเพ็ชรบุรีนั้นก็มีหลายเรื่อง เช่นไตรภูมิพระร่วง พระราชกำหนดของพระเจ้ากรุงธนบุรี แลจดหมายเหตุครั้งสมณะทูตไทยไปสิงหฬทวีป เมื่อในรัชกาลที่ ๒ เปนต้น ที่หนังสือเรื่องแปลก ๆ เหล่านี้ไปตก

อยู่ที่เมืองเพ็ชรบุรี สันนิฐานประกอบกับความที่ได้ทราบ เข้าใจว่าเปน ด้วยพระราชาคณะผู้ใหญ่แต่ก่อนเปนชาวเมืองเพ็ชรบุรีมีหลายองค์ เช่น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) เปนต้น พระราชาคณะนั้น ๆ มักไป สถาปนาวัดในเมืองอันเปนชาติภูมิ แล้วส่งของออกไปแต่งวัดโดยลำดับ มา บางทีจะเปนเมื่อท่านเหล่านั้นถึงมรณะภาพ ศิษย์หาจึงรวบรวมบริขาร แลหนังสือของพระราชาคณะนั้น ๆ ส่งไปเก็บรักษาไว้ในวัดที่อาจารย์ สถาปนา การอย่างนี้มีตัวอย่างได้พบในที่อื่น ๆ เช่นวัดย่านอ่างทองใน แขวงกรุงเก่า เปนวัดพระธรรมไตรโลก ฯ (รอด) วัดโมฬีโลกสถาปนา ทุกวันนี้หนังสือแลบริขารตลอดจนเครื่องยศของพระธรรมไตรโลก ฯ (รอด) ก็ยังเก็บรักษาอยู่ที่วัดย่านอ่างทองหลายอย่าง

๓ หนังสือได้มาแต่มณฑลนครศรีธรรมราช มีหนังสือพระราช กฤษฎีกาแลตำนานเขียนครั้งกรุงเก่าหลายเรื่อง หนังสือเหล่านี้ไปพบเก็บ รักษาไว้ที่วัด (วิหาร) เขียนแขวงเมืองพัทลุงมีมากว่าเก็บสืบต่อกันมาแต่ ครั้งกรุงเก่า ยังได้ต้นท้องตราเก่า ชั้นกรุงรัตนโกสินทร ตั้งแต่รัชกาล ที่ ๑ มาจนรัชกาลที่ ๓ ก็หลายสิบฉบับ เปนหนังสือรักษาไว้ในจวนผู้ สำเร็จราชการแต่เดิมมา เปนประโยชน์ในการสอบพงษาวดารมาก

๔ หนังสือได้มาจากวังน่า มีหนังสือเรื่องแปลก ๆ มากอีกพวก ๑ หนังสือพวกนี้ เดิมเปนของพระเจ้าราชวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าสุดาสวรรค์ แลพระองค์เจ้าวงจันทร์ ทั้ง ๒ พระองค์นั้นทรงสะสมหนังสือเก่า ซึ่ง ได้รับมรฎกตกต่อกันมาในพระราชวังบวร ฯ ไว้มาก เมื่อพระเจ้าราช วรวงษ์เธอทั้ง ๒ พระองค์ทรงทราบกระแสพระราชดำริห์จะทรงตั้งหอพระ สมุดสำหรับพระนคร ก็ทรงศรัทธาถวายหนังสือบรรดามีแก่หอพระสมุด สำหรับพระนครทั้งสิ้น ยอมให้กรรมการไปเลือกมาตามชอบใจ จึงได้ หนังสือมาจากวังน่าหลายร้อยเล่ม แลมีหนังสือเรื่องแปลก ๆ มาก ยก ตัวอย่าง หนังสือที่ได้มาจากพระองค์เจ้าสุดาสวรรค์ ได้ตำรารำลคร ซึ่ง

ไม่เคยพบฉบับมีที่อื่น แลบทลครเรื่องอุณรุท พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยทรงแก้ไข แต่ยังดำรงพระยศเป็นกรมพระราชวังบวร ฯ กับทั้งบทลครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก บทลครทั้ง ๒ เรื่องนี้ ได้ทราบว่าสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ได้ทรงสืบหาอยู่ช้านานก็ไม่ได้ หนังสือที่ได้จากพระองค์เจ้าวงจันทร์นั้นมีหนังสือแปลก ๆ ในทางจดหมายเหตุหลายเรื่อง เช่นจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี ซึ่งเป็นมูลเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือพระราชวิจารณ์นั้น ยังเรื่องอื่น เช่นเพลงยาวกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเมื่อเสด็จไปทัพ เพลงยาวเรื่องนิพพานวังน่า ซึ่งพิมพ์ในหนังสือพระราชวิจารณ์เหล่านี้ ก็ได้มาแต่พระองค์เจ้าวงจันทร์ทั้งนั้น พระองค์เจ้าวงจันทร์ได้มีรับสั่งขอความสงเคราะห์ของหอพระสมุด ฯ อย่าง ๑ ว่าด้วยท่านโปรดทรงหนังสือ ถ้าหากมีหนังสือเรื่องใหม่ ๆ พิมพ์ขึ้นในหอพระสมุด ฯ ขอให้จัดไปถวาย ท่านจะทรงซื้ออย่างละเล่ม กรรมการเห็นว่า พระองค์เจ้าวงจันทร์ได้ประทานหนังสือมาก จึงตั้งกำหนดไว้ในหอพระสมุด ฯ ว่า หนังสือเรื่องใดหอพระสมุด ฯ มีจำหน่าย ให้จัดส่งไปถวายตอบแทนแก่พระองค์เจ้าวงจันทร์อย่างละเล่ม ได้ถวายเสมอมาจนสิ้นพระชนม์ ประเพณีอย่างนี้เลยใช้ไปถึงผู้อื่น ซึ่งกรรมการรู้สึกว่าจะต้องแทนคุณ เพราะเหตุที่ให้หนังสือดี ๆ แก่หอพระสมุด ฯ มาก ฤๅได้ช่วยขวนขวายหาหนังสือให้แก่หอพระสมุด ฯ มามาก ได้ส่งหนังสือซึ่งหอพระสมุด ฯ จำหน่ายไปให้อย่างเคยถวายพระองค์เจ้าวงจันทร์ ในเวลานี้ก็มีอยู่อีกหลายแห่ง

๕ หนังสือพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทซึ่งเป็นมรฎกตกอยู่แก่พระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงษ์ เมื่อพระองค์เจ้าสายสนิทวงษ์สิ้นพระชนม์แล้ว หนังสือนั้นตกมาอยู่แก่พระเจ้าน้อง

ยาเธอ กรมหมื่นไชยนาทนเรนทร กรมหมื่นไชยนาท ฯ ประทานแก่หอพระสมุด ฯ หนังสือพวกนี้มีตำราแพทย์ดี ๆ อยู่มาก ด้วยกรมหลวงวงษา ฯ ทรงศึกษาวิชาแพทย์มาแต่ในรัชกาลที่ ๒ แลได้กำกับกรมหมอมาตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๓ จนในรัชกาลที่ ๔ นอกจากหนังสือตำราแพทย์ มีหนังสือพงษาวดารแลจดหมายเหตุแปลก ๆ ด้วยกรมหลวงวงษา ฯ ทรงเปนพระธุระในเรื่องโบราณคดี มีพระเกียรติยศอยู่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ พระองค์ ๑

๖ หนังสือพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ ซึ่งตกอยู่แก่พระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าปรีดา เมื่อพระองค์เจ้าปรีดาสิ้นพระชนม์แล้ว หม่อมราชวงษ์หญิงลิ้นจี่ ชิดา ผู้เปนเจ้าภาพการพระศพ ถวายหนังสือของพระองค์เจ้าปรีดามาไว้สำหรับหอพระสมุด ฯ ในหนังสือพวกนี้มีจดหมายเหตุเกี่ยวข้องกับต่างประเทศ เมื่อในปลายรัชกาลที่ ๔ แลต้นรัชกาลที่ ๕ ในเวลาเมื่อกรมขุนวรจักร ฯ ได้ทรงบัญชาการต่างประเทศ กับมีตำราแพทย์แลจดหมายเหตุในทางพงษาวดารบ้าง ที่เปนเรื่องสำคัญในหนังสือพวกนี้ คือ ตำราทำกระเบื้องเคลือบแลหุงกระจกสี ด้วยกรมขุนวรจักร ฯ ได้ทรงบัญชาการกรมนั้นเมื่อในรัชกาลที่ ๔ แลพระองค์เจ้าปรีดาได้ทรงบัญชาการต่อมา ตำราเหล่านั้นแต่ก่อนเปนของปิดบังกันไม่ให้แพร่หลาย ตั้งแต่เลิกกรมช่างเคลือบช่างกระจกเมื่อในรัชกาลที่ ๕ เข้าใจกันว่าตำรานี้จะสูญ ที่ได้ตำรามาไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร นับว่าได้วิชาคืนมาทั้ง ๒ อย่าง

๗ หนังสือลาว ได้มาจากข้างเหนือ หนังสือรายนี้เดิมมิสชันนรีคน ๑ ซึ่งขึ้นไปตั้งสอนสาสนาคฤศตังอยู่ในมณฑลภาคพายัพ เพียรรวบรวมหนังสือลาว ด้วยประสงค์จะเอาไปส่งหอสมุดในอเมริกา พยายามรวบรวมอยู่หลายปี ได้หนังสือไว้มาก แต่ไม่ทันจะเอาออกไป มิสชันนรีคนนั้นถึงแก่ความตาย กรรมการได้ทราบความจึงไปว่าซื้อหนังสือที่รวบรวมไว้ได้ทั้งหมด เปนหนังสือหมู่ใหญ่ที่หาได้อีกพวก ๑

วิธีซื้อหนังสือ

แต่ก่อนมามีผู้เสาะหาสมุดหนังสือไทยของเก่าหลายแห่งด้วยกัน จึงมีคนจำพวก ๑ ซึ่งหาประโยชน์ในการเที่ยวหาหนังสือเก่าขาย มีมาตั้งแต่ก่อนตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร การรับซื้อหนังสือเก่าแต่ก่อนมานั้น อยู่ในไทยที่ชอบสะสมหนังสือเก่ามีบ้าง แต่โดยมากอยู่ในพวกชาวต่างประเทศที่ประสงค์จะซื้อหนังสือไทย ไปเข้าหอสมุดในยุโรปแลอเมริกา แต่ผู้ซื้อเหล่านั้นทั้งไทยแลฝรั่ง ชอบซื้อแต่หนังสือที่เขียนงาม เช่นเขียนเส้นทอง ฤๅเส้นหรดาล ฤๅเปนหนังสือเขียนรูปภาพระบายสี เช่นตำราช้างแลหนังสือไตรภูมิเปนต้น ครั้นตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนครขึ้น เมื่อความปรากฏว่าหอพระสมุด ฯ หาซื้อหนังสือเก่า ก็มีพวกที่เคยหาหนังสือขาย เอาหนังสือมาขายหอพระสมุด ฯ ในชั้นแรกทำนองจะลองดูว่า ขายฝรั่งฤๅขายหอพระสมุด ฯ จะได้ราคามากกว่ากัน ฝ่ายข้างความประสงค์ของกรรมการที่หาซื้อหนังสือสำหรับหอพระสมุด ฯ ไม่ใช่ต้องการแต่หนังสือเขียนงาม อย่างเช่นฝรั่งต้องการนั้นอย่างเดียว ความต้องการข้อสำคัญอยากจะหาหนังสือที่เรื่องแปลก แลที่เขียนถ้อยคำที่ถูกต้องยิ่งกว่าที่เขียนงาม การหาซื้อหนังสือในชั้นแรกจึงมีความลำบากอยู่บ้าง ด้วยผู้ขายไม่รู้ราคาเรื่องของหนังสือ เข้าใจว่าถ้าเล่มไหนใหญ่แลเขียนตัวงาม จะเปนเรื่องอะไร ๆ ก็เรียกราคาแพงตั้งเล่มละ ๒๐ บาท แลมักหาแต่หนังสือชนิดนี้มาขาย ถ้าเปนหนังสือเขียนด้วยเส้นดินสอ ฤๅลายมือเขียนไม่สู้งาม ถึงจะเปนหนังสือเรื่องดีก็ไม่ใคร่จะเอามา กรรมการจึงต้องคิดวิธีซื้อ ตั้งเปนกำหนดในหอพระสมุด ฯ ว่า หนังสือเปนชั้นเอก ชั้นโท ชั้นตรี

หนังสือชั้นเอกนั้น เรื่องดีแลเขียนดีด้วย

หนังสือชั้นโท เรื่องแปลกแต่เขียนไม่ดี

หนังสือชั้นตรี เขียนดีแต่เรื่องดื่น ฤๅเขียนไม่สู้จะดี แต่หอพระสมุดต้องการฉบับไว้สอบ

เมื่อผู้ใดเอาหนังสือมาขายก็ว่าราคาโดยกำหนดอันนี้ จึงเปนการแปลกกว่าที่อื่น หนังสือที่มีผู้เอามาขาย บางทีคาดว่าจะได้ราคาสูง หอพระสมุด ฯ ตีราคาถูก ๆ ฤๅไม่ยอมซื้อเสียทีเดียวก็มี บางทีเปนหนังสือเก่าแก่คร่ำคร่า ผู้ขายเรียกราคาต่ำ ๆ กรรมการตีราคาแรงกว่าที่เรียกถึงสองเท่าสามเท่าก็มี อาไศรยวิธีนี้ ผู้ที่หาหนังสือมาขายรู้ว่ากรรมการรู้จักเลือกหนังสือดีกว่าตัวแลให้ราคาเปนธรรม ก็ไว้ใจกรรมการ จนในบัดนี้คนที่เอาหนังสือมาขายไม่ใคร่ตีราคาเปนแต่เอาหนังสือมาส่ง แล้วยอมให้กรรมการตีราคาตามเห็นสมควร แลพากันขวนขวายหาหนังสือมาขายมากขึ้น ด้วยบางทีสมุดอย่างปอน ๆ อาจจะได้ราคาถึงเล่มละ ๕ บาท ๖ บาท จึงเปนเหตุให้หอพระสมุด ฯ หาหนังสือได้มากขึ้นด้วยประการอัน ๑ แลเงินที่ใช้ค่าซื้อหนังสือก็ไม่แพงขึ้นกว่าที่ว่าราคาต่อตามกันอย่างแต่ก่อน ด้วยหนังสือชั้นเอกที่ควรแก่ราคาสูงย่อมมีน้อยกว่าชั้นโทแลชั้นตรี

การหาหนังสือต่างประเทศ

ตามที่กรรมการได้ปฤกษาตกลงกันแต่แรกว่า หนังสือต่างประเทศที่จะหามาไว้สำหรับหอพระสมุดสำหรับพระนคร จะหาหนังสือจำพวกที่ต้องการใช้ในราชการบ้านเมือง กับหนังสือต่างประเทศที่เกี่ยวเนื่องในพงษาวดารไทย ๒ จำพวกนี้ก่อนนั้น หนังสือเรื่องที่ต้องการใช้ในราชการได้หารือไปยังต่างกระทรวง ขอให้จดบาญชีชื่อหนังสือต่าง ๆ ซึ่งต้องการจะให้หอพระสมุด ฯ มีไว้สำหรับตรวจสอบเพื่อประโยชน์ราชการของกระทรวงนั้น ๆ ส่งมาให้ ต่างกระทรวงได้เอาเปนธุระจดบาญชีชื่อหนังสือมาให้ทุกกระทรวง แต่การที่จะซื้อหนังสือเหล่านั้นขัดข้องอยู่ ด้วยเกิดสงครามในยุโรปจึงต้องรอไว้ จนกว่าจะมีโอกาศหาซื้อได้สดวก ถึงเมื่อมีโอกาศแล้วก็จำจะต้องผ่อนซื้อไปเปนคราว ๆ ด้วยเงินทุนของหอพระสมุด ฯ ไม่

พอจะซื้อได้ทุกอย่างในคราวเดียว จึงคิดว่าจะซื้อจำพวกอภิธานภาษาต่าง ๆ ก่อน

หนังสือต่างประเทศที่เกี่ยวเนื่องด้วยพงษาวดารไทย ซึ่งเป็นพระราชประสงค์ให้เสาะหามาแต่เดิมนั้น หนังสือพวกนี้มี ๒ ชนิด คือที่พิมพ์แล้วชนิด ๑ ที่ยังไม่ได้พิมพ์ชนิด ๑

หนังสือต่างประเทศแต่งมีเรื่องเนื่องในพงษาวดารไทยที่ได้พิมพ์แล้ว เซอเออเนสต์ เมซัน ซาเตา ที่เคยเปนราชทูตอังกฤษในกรุงเทพ ฯ ได้รวมบาญชีพิมพ์ไว้ในหนังสือของรอยัลอาเซียติคโซไซเอตีโดยมาก ได้ตรวจดูเฉภาะหนังสือเก่าที่พิมพ์ก่อนคฤศตศักราช ๑๘๗๐ พ.ศ. ๒๔๑๓ ซึ่งมีชื่ออยู่ในบาญชีนั้น แลสอบกับหนังสือที่มีอยู่ในหอพระสมุด ฯ แล้ว ได้ความดังนี้

ภาษาโปจุเกต	๒๐	เรื่อง	หอพระสมุด ฯ มี	๘	เรื่อง
ภาษาวิลันดา	๑๖	,,	,,	,,	๑๑	,,
ภาษาอังกฤษ	๑๒๐	,,	,,	,,	๕๒	,,
ภาษาฝรั่งเศส	๑๑๐	,,	,,	,,	๔๑	,,
ภาษาเยอรมัน	๓๐	,,	,,	,,	๒๕	,,
ภาษาลตีน	๑๒	,,	,,	,,	๗	,,
ภาษาสเปน	๕	,,	,,	,,	๔	,,

นอกจากหนังสือนี้ต้องนับหนังสือที่จีนแต่งด้วย แต่จะมีกี่เรื่องยังไม่ทราบ ที่ทราบได้หาซื้อมาแล้วมี ๕ เรื่อง หนังสือที่ฝรั่งแต่งเรื่องเมืองไทยภายหลังคฤศตศก ๑๘๗๐ มายังมีอีกมาก แต่เปนหนังสือหาง่าย มีในหอพระสมุด ฯ แล้วเกือบจะหมดทุกเรื่อง

จำพวกหนังสือต่างประเทศแต่ง อันเนื่องด้วยพงษาวดารไทยที่ยังไม่ได้พิมพ์นั้น สืบได้ความว่ามีอยู่ในหอสมุดของรัฐบาลหลายประเทศ คือ (๑) อังกฤษ (๒) วิลันดา (๓) ฝรั่งเศส (๔) เดนมาร์ก (๕) โปจุเกต (๖) สเปน (๗) หอสมุดของสังฆปาปาที่กรุงโรม

กรรมการได้ขอให้กระทรวงการต่างประเทศขออนุญาตคัดหนังสือที่ประเทศอังกฤษแลประเทศวิลันดาก่อน รัฐบาลทั้ง ๒ ประเทศนั้นก็มีแก่ใจยอมอนุญาตให้คัด หอพระสมุด ฯ ได้จดหมายเหตุมาจากประเทศอังกฤษ ๖ เรื่อง คือ

๑ จดหมายเหตุอังกฤษเข้ามาค้าขายในครั้งกรุงเก่า ตั้งแต่คฤศตศก ๑๖๐๗ พ.ศ. ๒๑๕๐ ในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถจน คฤศตศก ๑๖๘๘ พ.ศ. ๒๒๓๑ ในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาเรื่อง ๑ แลได้พิมพ์แล้ว ๓ เล่ม กำลังพิมพ์อยู่เล่ม ๑ รวมเป็นหนังสือ ๑๒๒๐ น่า

๒ ใบบอกครอเฟอดทูตอังกฤษ เข้ามาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๔ ในรัชกาลที่ ๒ ได้พิมพ์แล้วเปนหนังสือ ๒๕๖ น่า เรื่อง ๑

๓ ใบบอกเบอนี่ทูตอังกฤษ เข้ามาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๘ ในรัชกาลที่ ๓ ได้พิมพ์แล้วเปนหนังสือ ๓๔๘๕ น่า เรื่อง ๑

๔ ใบบอกเซอเยมสบรุกทูตอังกฤษ เข้ามาเมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๑ พ.ศ. ๒๓๕๔ ในรัชกาลที่ ๓ เปนหนังสือ ๕๕๐ น่า เรื่อง ๑

๕ ใบบอกเรื่องเมืองไทรบุรี ครั้งรัชกาลที่ ๓ เปนหนังสือ ๔๗๐ น่า เรื่อง ๑

๖ ใบบอกเซอยอนเบาริงทูตอังกฤษ แลเซอแฮรี่ป๊ากซ์อุปทูตอังกฤษเข้ามาทำสัญญา เมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๗ พ.ศ. ๒๔๐๐ ในรัชกาลที่ ๔ เปนหนังสือ ๑๑๐๐ น่า เรื่อง ๑

๗ ใบบอกเรื่องทูตไทยไปประเทศอังกฤษ เมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๗ พ.ศ. ๒๔๐๐ ในรัชกาลที่ ๔ เปนหนังสือ ๘๐๐ น่า เรื่อง ๑

หนังสือที่ได้มาจากประเทศวิลันดา

๑ หนังสือจดหมายเหตุวิลันดาเข้ามาค้าขายครั้งกรุงเก่า ตั้งแต่คฤศตศก ๑๖๒๔ พ.ศ. ๒๑๖๗ ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมมาจน

คฤศตศก ๑๖๔๑ พ.ศ. ๒๑๘๔ ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง คัดจากหอหนังสือเมืองบะเตเวีย เกาะชวา ได้มาเป็นภาษาวิลันดา กรรมการได้จ้างแปลเป็นภาษาอังกฤษแล้ว เป็นหนังสือ ๕๒ น่า เรื่อง ๑

๒ หนังสือจดหมายเหตุวิลันดาเข้ามาค้าขายครั้งกรุงเก่า ตั้งแต่คฤศตศก ๑๖๐๙ พ.ศ. ๒๑๕๑ ในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ คัดจากหอหนังสือที่กรุงเฮค เรื่องนี้รัฐบาลวิลันดาช่วยเป็นธุระให้แปลเป็นภาษาอังกฤษมาเสร็จ แต่ได้มายังไม่จบ

หนังสือได้มาจากประเทศเดนมาร์ก

๑ สำเนาท้องตราอนุญาตให้ชาวเดนมาร์กเข้ามาค้าขายเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม กงสุลเยเนราล แอนเดอสันจำลองมาให้ ๒ ฉบับ

หนังสือได้จากฝรั่งเศส

๑ พงษาวดารญวนฉบับหลวง รัฐบาลฝรั่งเศสให้มา เรื่อง ๑

๒ รูปพระนครวัดเมื่อบริบูรณ์ตามความสันนิษฐานของช่าง รัฐบาลฝรั่งเศสให้ ฉบับ ๑

๓ รายงานนายทหารเรือฝรั่งเศสครั้งกรุงเก่า บอกเรื่องจับวิชเยนทร์ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชได้ในเมืองฝรั่งเศสเมื่อเสด็จคราวหลัง ฉบับ ๑

๔ หนังสือสัญญาไทยทำกับฝรั่งเศส เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราช พระยาประสิทธิ์ศัลการ (สอาด สิงห์เสนี) ได้สำเนามาจากเมืองฝรั่งเศส แต่ครั้งไปรับราชการเป็นราชทูต ฉบับ ๑

๕ จดหมายเหตุเรื่องโกษาปานเป็นทูตไปเมืองฝรั่งเศสครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราช เดอวิส์ แต่งพิมพ์เมื่อ คฤศตศก ๑๖๘๖ พ.ศ. ๒๒๒๙ หนังสือเรื่องนี้ได้ทราบอยู่นานแล้วว่ามี ได้ให้หาซื้อทั้งในประเทศอังกฤษฝรั่งเศสแลเยอรมันยังไม่ได้ นายคายอิล์อุปทูตออสเตรีย

ในกรุงเทพ ฯ มีแก่ใจให้หนังสือนี้แก่หอพระสมุด ฯ ชุดหนึ่ง ๓ เล่ม ยังขาดเล่ม ๔ เรื่อง ๑

หนังสือได้มาจากเมืองลังกา

๑ หนังสือสยามูปสัมปทาวัตร ตำนานเรื่องขอพระสงฆ์สยามไปให้อุปสมบทในลังกาทวีป พระยาอรรถการประสิทธิ์ (คุณดิลก) มีแก่ใจให้แปลจากภาษาสิงหฬเปนภาษาอังกฤษ ให้แก่หอพระสมุด ฯ เรื่อง ๑

๒ จดหมายเหตุระยะทางทูตลังกาเข้ามาขอพระสงฆ์ ได้คำแปลภาษาอังกฤษมาจากลังกา เรื่อง ๑

บันทึกของสมเด็จพระสังฆราช (มี) เรื่องสมณะทูตไปลังกา แต่งในรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร ต้นฉบับหนังสือนี้ตกไปอยู่กรุงปารีส อาจารย์เลยู ซึ่งเคยเปนกงสุลฝรั่งเศสอยู่กรุงเทพ ฯ แต่ก่อน มีแก่ใจช่วยจัดการให้ได้คัดสำเนามา เรื่อง ๑

หนังสือได้มาจากเมืองพม่า เรื่องคำให้การชาวกรุงเก่าฤๅที่เรียกอีกอย่าง ๑ ว่า คำให้การขุนหลวงหาวัด นายโทเซียนโกบรรณารักษ์หอสมุดรัฐบาลอังกฤษที่เมืองพม่า มีแก่ใจช่วยเปนธุระคัดสำเนาฉบับหลวงของพม่าส่งมา ได้แปลออกเปนภาษาไทยแล้ว เรื่อง ๑

หนังสือได้มาจากเมืองสิงคโปร์ เรื่องพงษาวดารเมืองไทรบุรีแต่โบราณ เรียกว่า เรื่องพระองค์มหาวงษ์ ได้ฉบับแปลเปนภาษาอังกฤษมาจากเมืองสิงคโปร์ เรื่อง ๑

ยังหนังสือต่างประเทศซึ่งเกี่ยวแก่พงษาวดารไทยบางเรื่องที่กรรมการได้ให้แปลจากภาษาอื่นออกเปนภาษาอังกฤษ คือ

๑ พงษาวดารกรุงเก่า เตอแปงแต่ง ได้แปลจากภาษาฝรั่งเศสเปนภาษาอังกฤษ เรื่อง ๑

๒ จดหมายเหตุครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง วันวลิตแต่งเปนภาษาวิลันดา ได้ให้แปลเปนภาษาอังกฤษ เรื่อง ๑

หนังสือต่างประเทศที่เรื่องเนื่องด้วยพงษาวดารไทยตามที่กล่าวมานี้ กรรมการได้ให้พิมพ์แล้วหลายเรื่อง ดังจะปรากฏในบาญชีหนังสือซึ่งหอพระสมุด ฯ ให้พิมพ์ต่อไปข้างน่า

การเสาะหาจดหมายเหตุโบราณในเมืองต่างประเทศ เพื่อประโยชน์แก่การตรวจสอบเรื่องพงษาวดารไทยที่กล่าวมาในตอนนี้นับว่าสมประสงค์ทุกอย่าง แลยังมีทางที่จะสืบหาได้ต่อไปในภายน่าอีกมาก ประโยชน์อันนี้เกิดขึ้นด้วยพระราชดำริห์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่ยังเสด็จดำรงพระยศเปนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ประกอบกับความอนุเคราะห์ของกระทรวงการต่างประเทศ แลรัฐบาลอังกฤษ รัฐบาลฝรั่งเศส รัฐบาลวิลันดา กับทั้งบุคคลอื่น ๆ ซึ่งมีแก่ใจช่วยอุดหนุน กรรมการขอขอบพระเดชพระคุณแลขอบพระคุณในเรื่องนี้

มีหนังสือต่างประเทศนอกจากที่กล่าวมาแล้วอีก ๒ จำพวก ซึ่งหอพระสมุด ฯ ได้มา คือ

๑ หนังสือจีน ด้วยมีกิจที่ต้องสอบสวนจดหมายเหตุจีนอยู่บ้าง แลมีผู้รู้หนังสือจีนในหอพระสมุด ฯ แล้ว จึงได้หาซื้อหนังสือจีนซึ่งมีกิจเกี่ยวข้องต้องสอบสวนมาไว้อีกอย่าง ๑ แต่ยังมีไม่สู้มากนัก

๒ หนังสือแลกเปลี่ยนกับนานาประเทศ ด้วยมีหอสมุดแลสมาคมต่างประเทศทั้งในยุโรป อเมริกา แลอาเซีย ที่พิมพ์หนังสือแสดงวิชาแลกิจการของหอสมุดแลสมาคมนั้น ๆ จำหน่าย หอสมุดแลสมาคมเหล่านั้น มีประเพณีให้หนังสือซึ่งพิมพ์ขึ้นแลกเปลี่ยนกันเองไม่ต้องซื้อ ฝ่ายหอพระสมุดวชิรญาณก็มีหนังสือซึ่งพิมพ์ออกจำหน่าย คือหนังสือซึ่งหอพระสมุด ฯ พิมพ์เองบ้าง หนังสือซึ่งผู้อื่นรับพิมพ์แล้วแบ่งส่วนให้เปนภาคของหอพระสมุด ฯ บ้าง ในสมัยนี้การเล่าเรียนภาษาต่าง ๆ ในนานาประเทศเจริญแพร่หลาย ความต้องการหนังสือไทยเกิดขึ้น จึงมีหอสมุดแลสมาคมต่างประเทศหลายแห่ง ยินดีรับหอพระสมุดวชิรญาณเข้าเปนสมาชิก แลกเปลี่ยนหนังสือกัน เวลานี้หอพระสมุด ฯ ได้แลกเปลี่ยนหนังสืออยู่กับหอสมุดแลสมาคมในนานาประเทศ ๒๙ แห่ง คือ

อังกฤษ	๑	สถาน รอยัล แอนโธรโปโลยิคัล	เมืองลอนดอน
	๒	หอสมุดกระทรวงอินเดีย	เมืองลอนดอน
	๓	สโมสร รอยัล อาเซียติค	เมืองลอนดอน
	๔	หอสมุด บอดะเลียน มหาวิทยาลัย	ออกสฟอด
ฝรั่งเศส	๕	สโมสร อาเซียติค	เมืองปารีส
	๖	หอสมุด มิวเซียมชีเมต์	เมืองปารีส
	๗	โรงเรียนพิเศษสำหรับภาษาตวันออก	เมืองปารีส
	๘	สมาคมโบราณคดี อินเดียตวันออก	เมืองปารีส
เยอรมนี	๙	มิวเซียมเอธโนโลชี	เมืองเบอร์ลิน
	๑๐	โรงเรียนภาษาตวันออก	เมืองเบอร์ลิน
	๑๑	เสมินารี ภาษาตวันออก	เมืองฮัลเล
ออสเตรีย	๑๒	สโมสรอัสโตรโปส	เมืองเวียนนา
ฮอแลนด์	๑๓	สถาน รอยัล อินสติตยูต	เมืองเฮค
อิตะลี	๑๔	โรงเรียนออเรียนตัล ในมหาวิทยาลัย	เมืองโรม
อเมริกา	๑๕	สโมสรอเมริกัน ออเรียนตัล	เมืองนิวฮาเวน
	๑๖	สถาน สมิทโสเนียน	เมืองวอชิงตัน
	๑๗	หอสมุด สถิติพยากรณ์	เมืองมอนเตวิโด
อินเดีย	๑๘	สาขาสโมสร รอยัล อาเซียติค เมืองกาลกัตตา	ภาคเบนคอล
	๑๙	กรมโบราณคดี	เมืองสิมลา
	๒๐	อาศรม ปานิณี ภูวเนศวรี	เมืองอาละหะบัด
	๒๑	สาขาสโมสร รอยัล อาเซียติค เมืองบอมเบ	ภาคบอมเบ
ลังกา	๒๒	สาขาสโมสร รอยัล อาเซียติค เมืองโกลัมโบ	ภาคลังกา

สเตรตเสต
เตลเมนต์ ๒๓ สาขาสโมสร รอยัล อาเซียติค เมืองสิงคโปร์
อินโดจีน
ฝรั่งเศส ๒๔ สโมสรเรียนการอินโดจีน เมืองไซ่ง่อน
๒๕ สมาคม อิกสเตรมออเรียนต์ เมืองฮานอย
ชวา ๒๖ สโมสร บะเตเวียน เมืองบะเตเวีย
เกาะฟิลิปปิน ๒๗ กรมตรวจ อะเธโอโลชี เมืองมะนิลา
เมืองจีน ๒๘ สาขาสโมสร รอยัล อาเซียติค เมืองเซี่ยงไฮ้
ยี่ปุ่น ๒๙ สโมสร เยอรมัน สำหรับความรู้ทางตวันออกเมือง
โตเกียว

หอพระสมุดวชิรญาณได้เข้าในสมาคมนานาประเทศ ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ถ้าหากว่าไม่ติดการสงครามในยุโรป เห็นจะได้แลกเปลี่ยนหนังสือกับต่างประเทศกว้างขวางกว่านี้อีก

การหาตู้หนังสือ

กรรมการได้ตกลงกันมาแต่แรกว่า ตู้สำหรับใส่หนังสือในหอพระสมุดสำหรับพระนคร จะใช้ตู้ไทย คือตู้ลายทองรดน้ำของเก่าตามกระแสพระราชดำริห์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ลงมือหาตู้ชนิดนั้นมาแต่แรกตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร แต่การเร่งรัดกว่าที่คาดไว้ ด้วยหอพระสมุด ฯ ได้หนังสือเพิ่มเติมมารวดเร็ว จำต้องหาตู้ให้ได้ทันกัน ตู้ชนิดที่ต้องการเปนของมีอยู่ตามวัด ต้องให้ราชบัณฑิตไปเที่ยวสืบสวนแลชี้แจงขอต่อพระสงฆ์ผู้เปนเจ้าของตู้ แต่เปนข้อควรยินดีที่พระเจ้าพระสงฆ์โดยมาก ทั้งที่ในกรุงเทพ ฯ แลหัวเมือง พากันเห็นชอบในกระแสพระราชดำริห์ที่จะรับรักษาตู้ของเก่าไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร มิให้เปนอันตรายไปเสีย ด้วยตู้ของเก่าที่ติดใส่หนังสืออยู่

นั้นมีน้อย ที่อยู่เปล่า ๆ ไม่มีหนังสือ ฤๅเพราะหนังสือเดิมเปนอันตรายหายสูญไปเสียแล้วนั้นมีมาก ใช่แต่เท่านั้น ยังมักขัดสนที่ซึ่งจะรักษาตู้นั้นเอง ด้วยหอไตรของเก่าชำรุดชุดโซมต้องเอาไปฝากไว้ตามกุฎีก็มีบ้าง บางทีกุฎีชุดโซมไม่มีที่เอาไว้ ต้องเอาไปไว้ตามศาลาก็มีบ้าง การที่หอพระสมุด ฯ หาตู้ไทยมาใส่หนังสือรักษาตู้ไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร นับว่าเหมาะแก่ความจำเปนของการรักษาตู้นั้น พระเจ้าพระสงฆ์จึงยอมยินดีถวายตู้กันโดยมาก ได้ตู้ทันหนังสือที่มีมา เวลานี้มีตู้ไทยของเก่าอยู่ในหอพระสมุด ฯ รวมทั้งสิ้น ๑๕๐ ใบ

เมื่อรวบรวมตู้ไทยของเก่ามาตั้งในหอพระสมุด ฯ แล้ว มาปรากฏประโยชน์ขึ้นอีกอย่าง ๑ ซึ่งเกิดขึ้นจากการรวมตู้ไทยมาไว้ในหอพระสมุด ฯ ด้วยบรรดาตู้ทองลายรดน้ำ มักเปนของเขียนลวดลายต่าง ๆ อย่างประณีต ตู้ที่ได้มา มีตู้สร้างตั้งแต่ครั้งกรุงเก่าตลอดมาจนสร้างในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เมื่อรวบรวมมาตั้งไว้ในหอพระสมุด ฯ แห่งเดียวกัน ก็ปรากฏความคิดแลฝีมือช่างเขียนไทยแต่โบราณเปนลำดับมาทุกอายุวิชาช่าง จึงเกิดเปนประโยชน์ในการรักษาแบบอย่างลวดลาย แลฝีมือช่างไทยไว้ให้เปนประโยชน์แก่ผู้ศึกษาวิชาช่างได้อีกอย่าง ๑ ข้อนี้มีพยาน ด้วยตั้งแต่รวมตู้ไทยมาจัดไว้ในหอพระสมุด ฯ มีทั้งช่างไทยแลช่างชาวต่างประเทศพากันมาขอตรวจแลจำลองลายตู้หนังสือในหอพระสมุด ฯ ไม่ขาด ถึงเอาตัวอย่างลายส่งไปพิมพ์ในยุโรปก็มี

อนึ่งตู้ไทยของโบราณมักปิดทองแลเขียนลายแต่ ๓ ด้าน ด้านหลังเปนแต่ลงรักฤๅทาสี การที่จะใช้ใส่หนังสือในหอพระสมุด ฯ ได้คิดแก้ติดบานกระจกเปิดข้างด้านหลังให้แลเห็นสมุดในตู้นั้นได้ แลไม่ต้องจับทางข้างบานตู้ให้ลายหมอง ดูก็เหมาะดี ต่อไปคงยังจะต้องหาตู้เพิ่มเติมอีก แต่เห็นว่ายังจะพอหาได้ ด้วยเมื่อคนทั้งหลายแลเห็นการที่รักษา แลเห็นประโยชน์ที่ถวายตู้แก่หอพระสมุด ฯ คงจะพากันมีแก่ใจถวายต่อไปอีก

จัดหนังสือในหอพระสมุด ฯ

การเก็บหนังสือในหอพระสมุด ฯ สำหรับพระนคร ตั้งแต่แรกมาจัดเปนแพนกใหญ่ ๓ แพนก อนุโลมตามประกาศตั้งหอพระสมุด ฯ คือ แพนกหนังสือไทยแพนก ๑ แพนกหนังสือต่างประเทศแพนก ๑ แพนกหนังสือพระสาสนาแพนก ๑ แต่เมื่อได้หนังสือมามากเข้าจำต้องแก้ไขวิธีกำหนดแพนกไปบ้าง ด้วยหนังสือแพนกพระสาสนา ถ้าจะกำหนดตามเรื่องกว้างนัก หนังสือไทยที่มีมาแต่โบราณเปนเรื่องในฝ่ายพระสาสนาแทบทั้งนั้น แม้แต่โคลงฉันท์กาพย์กลอนต่าง ๆ ก็เปนเรื่องชาดกโดยมาก ถ้าจะเอาเรื่องเปนกำหนดหนังสือในหอพระสมุด ฯ แพนกพระสาสนาจะมากเกินส่วนหนังสืออื่นมาก จึงได้แก้ไขเอาทางภาษาเปนกำหนด คือ บรรดาหนังสือภาษามคธจัดไว้ในแพนกพระสาสนา จำนวนหนังสือแพนกนี้ก็ยังมากกว่าครึ่งหอ หนังสือภาษาไทยแม้เปนเทศนาก็จัดไว้ในแพนกหนังสือไทย ส่วนหนังสือต่างประเทศนั้น หนังสือทั้งปวงนอกจากภาษาไทยแลภาษามคธ กำหนดไว้ในแพนกต่างประเทศทั้งนั้น วิธีกำหนดอย่างนี้แลเห็นอยู่ว่ายังไม่ดีทีเดียว แต่เปนประโยชน์ในชั้นแรกตั้งหอพระสมุด ฯ ด้วยหนังสือทั้ง ๓ แพนกมากน้อยพอใกล้ ๆ กัน สดวกแก่การจัดเก็บแลทำบาญชี ไว้ต่อไปวันน่าจึงจะคิดจัดแพนกให้ดีกว่านี้

หนังสือแพนกหนึ่ง ๆ ได้จัดแบ่งเปนหมวดอิกชั้น ๑ หนังสือแพนกพระสาสนา การจัดแบ่งหมวดมีเครื่องบังคับหลายอย่าง ซึ่งจำต้องพิเคราะห์นอกจากในทางเรื่องหนังสือฤๅในลักษณหนังสือ เปนต้นว่าในพวกหนังสือพระไตรปิฎกฉบับหลวง เปนหนังสือมีตำนานเฉลิมพระเกียรติยศประจำรัชกาลเกือบจะทุก ๆ ฉบับ จำต้องจัดรักษารวบรวมไว้ด้วยกันเปนฉบับ ๆ เอาตำนานของหนังสือนั้นเปนหลัก นอกจากหนังสือมีตำนาน จึงแยกเปนส่วนตามชนิดเรื่องเปน ๕ หมวด คือ เปนพระวินัย

หมวด ๑ พระสูตรหมวด ๑ พระปรมัตถ์หมวด ๑ สัททาวิเสสหมวด ๑ ตำนานหมวด ๑

หนังสือไทยจัดแบ่งเปน ๓ หมวด คือ หมวดโบราณคดีหมวด ๑ หมวดวรรณคดีหมวด ๑ หมวดตำราหมวด ๑

หมวดโบราณคดียังแบ่งเปนหมู่ดังนี้ คือ

๑. พงษาวดาร
๒. ตำนาน
๓. ประวัติ
๔. จดหมายเหตุ

หมวดวรรณคดีแบ่งเปนหมู่ดังนี้ คือ

๑. กลอนเทศน์
๒. บทละคร
๓. กลอนอ่าน
๔. กลอนสวด
๕. กลอนร้อง
๖. ฉันท์
๗. โคลง ลิลิต

หมวดตำราแบ่งเปนหมู่ดังนี้ คือ

๑. ภูมิสาตร
๒. ยุทธสาตร
๓. สัตวสาตร
๔. เวชสาตร
๕. อาถรรภสาตร
๖. ศิลปสาตร
๗. นาฏสาตร
๘. ธาตุสาตร

๙. ตำราพระราชพิธี

๑๐. ตำราเบ็ดเตล็ด

๑๑. โหราสาตร

๑๒. ดาราสาตร

๑๓. เลขวิธี

๑๔. ธรรมสาตร

๑๕. อักขรสาตร

แพนกหนังสือต่างประเทศยังไม่ได้จัดลงระเบียบ ด้วยในหอพระสมุด ฯ ที่ไม่พอเก็บหนังสือ กรรมการกำลังขวนขวายรวบรวมหนังสือในพื้นเมืองกับหนังสือต่างประเทศแต่บางอย่าง หนังสือต่างประเทศที่มีอยู่แต่ก่อน โดยมากต้องพักรักษาไว้บนเต็ง เอาลงมาจัดเรียบเรียงยังไม่ได้ เมื่อขนสมุดย้ายมาหอพระสมุด ฯ ใหม่แล้ว พึ่งได้จัดหนังสือต่างประเทศเปน ๒ หมวด คือ หนังสือภาษาตวันตก (ภาษาฝรั่ง) หมวด ๑ หนังสือภาษาตวันออก (ภาษาจีน ยี่ปุ่น มลายู สิงหฬ แลพม่า รามัญเปนต้น) หมวด ๑

หนังสือในหอพระสมุด ฯ ในเวลานี้ได้จัดเก็บแยกกันเปนแพนกเปนหมวดแลหมู่ดังกล่าวมานี้ หยิบค้นแลตรวจได้ง่ายกว่าแต่ก่อน แต่ต่อไปบางทีจะต้องแก้ไขวิธีกำหนดแพนกหมวดแลหมู่บ้าง

การทำบาญชีหนังสือ

บรรดาการที่ทำมาในหอพระสมุดสำหรับพระนคร การทำบาญชีหนังสือนับเปนการลำบากยากยิ่งกว่าการอื่น ๆ ลำบากตั้งต้นแต่บาญชีหนังสือที่รวมจากหอสมุดเดิม ทั้งหอพระมณเฑียรธรรม หอวชิรญาณ แลหอพุทธสาสนสังคหะ ไม่มีแห่งใดซึ่งบาญชีถูกต้องแน่นอน บาญชีที่มี

ก็เปนบาญชีเดินทุ่ง ดูบาญชีแล้วจะไปหยิบหนังสือก็ไม่ถูก จึงต้องตั้งต้นด้วยจัดหนังสือบรรดาที่รวมมา แยกไว้เปนแพนกเปนหมวดแลเปนหมู่ดังกล่าวมา ไม่ให้หนังสือปะปนกันก่อน แล้วจึงตรวจทำบาญชีไปทีละหมู่ ๆ แต่หนังสือที่ได้มาใหม่ ก็ได้มามากมายรวดเร็ว นับว่าเพราะความเจริญของหอพระสมุด ฯ นั้นก็จริง แต่ก็เปนความยากยิ่งขึ้นด้วยทำบาญชีไม่ใคร่จะทัน เพราะวิธีทำบาญชีหนังสือในหอพระสมุด ฯ ที่จะทำให้ดีแม้เพียงจะให้รู้ว่ามีเรื่องอะไรบ้าง เมื่อต้องการเรื่องอะไรให้หยิบได้ง่าย แลเมื่ออ่านแล้วให้เอาเข้าเก็บถูกที่ เท่านี้ก็ยากกว่าที่คาดหมาย ด้วยหนังสือมีมาก การทำบาญชีแต่เดิมเชื่อตามชื่อเรื่องที่จะบอกไว้หลังสมุดทำบาญชีหนังสือด้วยเอาชื่อเรื่องเปนหลัก เมื่อทำมาได้มากแล้วจึงรู้สึกว่าทำอย่างนั้นใช้ไม่ได้ บาญชีที่ทำเสียไปหมดคราวหนึ่ง ด้วยชื่อเรื่องที่เขาจดไว้หลังสมุดไม่ใคร่ตรงกับตัวเรื่องข้างใน หนังสือเรื่องเดียวกันต่างฉบับจดชื่อต่างกันไว้ข้างหลังสมุดมีชุกชุม ยกตัวอย่าง เช่นหนังสือคำให้การชาวกรุงเก่า ฉบับพิมพ์เรียกว่า คำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับห้องอาลักษณ์เรียกว่า พระราชพงษาวดารแปลจากภาษารามัญ ฉบับกรมหลวงวงษา ฯ เรียกว่า พระราชพงษาวดาร แต่ที่จริงความข้างในเปนหนังสือเรื่องเดียว ยังอีกอย่าง ๑ หนังสือเรียกชื่ออย่างเดียวกัน แต่ที่จริงเปนเรื่องต่างกัน ยกตัวอย่าง เช่นหนังสือไตรภูมิ์ ถ้าจดบาญชีตามชื่อก็มีแต่ ๒ เรื่อง เรียกว่า ไตรภูมิ์โลกสัณฐานเรื่อง ๑ ไตรโลกวินิจฉัยเรื่อง ๑ แต่ครั้นเมื่อตรวจสอบดูตัวความหนังสือไตรภูมิ์ทุกฉบับบรรดามีในหอพระสมุด ฯ จึงปรากฏว่ามีต่างกันถึง ๗ เรื่อง คือ ไตรภูมิ์พระร่วงแต่งครั้งสมเด็จพระร่วงลิไทยครองพระนครศุโขไทยเรื่อง ๑ ไตรโลกวินิจฉัย แต่งแก้ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทรเมื่อปีเถาะเบญจศก พ.ศ. ๒๓๒๖ เรื่อง ๑ ไตรภูมิ์โลกวินิจฉัย แต่งย่อความในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีเถาะเบญจศก พ.ศ. ๒๓๒๖ เรื่อง ๑ ไตรภูมิ์โลกวินิจฉัย แต่งในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีจอจัตวาศก พ.ศ. ๒๓๔๕ เรื่อง ๑ ไตรภูมิ์โลกวินิจฉัยชำระ

ในรัชกาลที่ ๓ เรื่อง ๑ ไตรภูมิโลกวินิจฉัยความชเลยศักดิ์ ได้มาจากวัดท่าในคลองบางหลวงเรื่อง ๑ ไตรภูมิโลกวินิจฉัยความเก่าได้มาจากเมืองเพ็ชรบุรีเรื่อง ๑ หนังสือเรื่องอันที่เรื่องเดียวเรียกชื่อต่าง ๆ กัน เช่นเรื่องคำให้การชาวกรุงเก่า แลที่ชื่อเดียวแต่ต่างความกันเป็นหลายเรื่องอย่างไตรภูมินี้ยังมีอีกมาก

เมื่อความปรากฏดังนี้ จึงแลเห็นว่า การทำบาญชีหนังสือในหอพระสมุด ฯ จำต้องอ่านตรวจดูก่อนทุกเล่ม แลผู้ทำบาญชีต้องเป็นพหูสูตร พอสามารถที่จะสังเกตว่า ความเหมือนกันอย่างไรแลความต่างกันอย่างไร จึงจะทำบาญชีได้ถูกต้อง ผู้ที่มีความสามารถเช่นนั้นในพนักงานหอพระสมุด ฯ ก็มีน้อยตัว ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ การทำบาญชีหนังสือในหอพระสมุดสำหรับพระนคร ทำมาถึง ๑๑ ปี จึงยังไม่แล้ว แลสัญญาไม่ได้ว่าเมื่อไรจะแล้ว แต่การที่เป็นเช่นนี้ เมื่อมาได้ทราบวิธีของหอสมุดต่างประเทศก็หมดความอัศจรรย์ใจ ด้วยเป็นความยากของเขาอย่างเดียวกัน ได้ทราบว่า ในหอสมุดของกระทรวงอินเดียอังกฤษ รัฐบาลให้หาผู้รู้อยู่ประจำทำบาญชีหนังสือเก่า ทำมาหลายสิบปียังไม่แล้วจนทุกวันนี้ เพราะการทำบาญชีหนังสือเขียนผิดกับหนังสือพิมพ์มาก การทำบาญชีในหอพระสมุดสำหรับพระนครในตอนนี้ กำลังทำบาญชีหนังสือเขียนจึงเป็นการทำยาก ต้องพยายามหัดคนขึ้นในหอพระสมุด ฯ สำหรับการทำบาญชี พึ่งจะเข้ารูปได้เมื่อใน พ.ศ. ๒๔๕๘ นี้ ได้พิมพ์บาญชีเรื่องหนังสือแพนกพระสาสนาเฉลิมพระเกียรติยศพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ นายกกรรมการหอพระสมุด ฯ เมื่อพระราชทานเพลิงพระศพเมื่อต้นปีพอรู้เรื่องแล้วส่วน ๑ ส่วนหนังสือไทยหวังใจว่า คงจะได้พิมพ์บาญชีพิศดารให้ปรากฏในไม่ช้านัก

แบบบาญชีหนังสือในหอพระสมุด ฯ ก็ต้องแก้ไขมาหลายอย่าง แต่เดิมใช้จดลงสมุด ที่หลังใช้ไม่ได้ ด้วยสมุดเป็นของเย็บตายตัว เมื่อจด

บาญชีเต็มน่ากระดาษแล้ว ได้หนังสือซึ่งเรื่องเปนหมวดหมู่เดียวกันมาใหม่ไม่มีที่จะเขียนต่อ ต้องตกเติม บางทีถึงเพลาะกระดาษ บางทีหนังสือซึ่งลงบาญชีแล้ว จะเปลี่ยนลำดับฤๅเปลี่ยนหมวดหมู่ ก็ต้องขีดฆ่าเสียบาญชี จึงได้เปลี่ยนทำบาญชีด้วยวิธีเขียนลงแผ่นกระดาษแขงเรื่องละแผ่น ซึ่งสับเปลี่ยนแก้ไขบาญชีได้ง่าย แลเปนวิธีที่ใช้กันอยู่ตามหอสมุดต่างประเทศโดยมากในเวลานี้ การทำบาญชีจัดพนักงานทำเปน ๒ พวก คือ มีพนักงานกลางพนักงาน ๑ บรรดาหนังสือที่ได้มาใหม่ส่งพนักงานกลางก่อนพนักงานกลางลงบาญชีเดินทุ่งเสียชั้น ๑ แล้วตรวจดูว่า หนังสือเรื่องนั้นควรอยู่ในแพนกแลหมวดหมู่ไหน ถ้าสงไสยนำขึ้นหารือกรรมการ แล้วส่งหนังสือนั้นไปยังพนักงานประจำแพนก พนักงานประจำแพนกอ่านตรวจดูแล้ว จึงลงบาญชีกระดาษแขงจัดหนังสือเข้าที่ วิธีทำอย่างนี้เชื่อได้ว่าหนังสือที่ได้มาใหม่คงจะเข้าบาญชีได้เรียบร้อยไม่ยุ่งเหยิง การที่จะสะสางมีแต่หนังสือที่ได้มาก่อน

ได้กล่าวมาแล้วว่า บาญชีหนังสือที่มีในหอพระสมุดสำหรับพระนครในเวลานี้ ยังทำบาญชีเลอียดไม่แล้ว จะให้ทราบเรื่องแลฉบับหนังสือซึ่งมีอยู่ให้ชัดเจนยังไม่ได้ แต่จะไม่ลงบาญชีในตำนานนี้ทีเดียว ก็เห็นว่าจะขาดข้อสำคัญของรายงาน กรรมการจึงได้ขอแรงเจ้าพนักงานในหอพระสมุด ฯ ให้ช่วยกันระดมทำบาญชีสังเขป พอทราบจำนวนหนังสือที่มีในหอพระสมุดสำหรับพระนครพิมพ์ไว้ต่อไปนี้

หนังสือพระสาสนา

ภาษามคธ

หนังสือเดิม	๒๔๑๔	คัมภีร์	กับหนังสือปลีก	๑๓๑๕	ผูก
ถวายใหม่	๕๐๒	คัมภีร์	กับหนังสือปลีก	๑๔๒๘	ผูก
หอซื้อ	๗	คัมภีร์			

รวมพระไตรปิฎกคัมภีร์ลานที่มีอยู่

พระวินัย	๔๓๖	คัมภีร์
พระสูตร	๑๓๗๑	คัมภีร์
พระอภิธรรม	๖๖๐	คัมภีร์
สัททาวิเสส	๓๐๘	คัมภีร์
ตำนาน	๘๖	คัมภีร์
อักษรสิหฬ	๑๘๕	คัมภีร์
อักษรรามัญ	๖๖	คัมภีร์
อักษรลาว	๑๐๐	คัมภีร์ ๓ ผูก

รวมเปนหนังสือ ๖๖๔๐ คัมภีร์ กับหนังสือปลีก ๒๗๔๖ ผูก ประมาณปานกลางว่าคัมภีร์หนึ่งมีหนังสือ ๑๕ ผูก เปนหนังสือภาษามคธ ๑๒๗๐๖ ผูกลานที่มีอยู่

แปลร้อยเทศนาภาษาไทย

หนังสือเดิม	๑๕๓๗	ผูก	สมุด	๘๕๑ เล่ม
ถวายใหม่	๒๒๕๕	ผูก	สมุด	๗๑๑๔ เล่ม
หอซอ	๙	ผูก	สมุด	๑๕๑ เล่ม
รวม	๓๘๐๑	ผูก	สมุด	๘๑๑๖ เล่ม

แปลร้อยเทศนาอักษรลาว

หนังสือเดิม	๑๒๑	คัมภีร์	กับหนังสือปลีก	๑๐๕๑ ผูก
ถวายใหม่	๕๘	คัมภีร์	กับหนังสือปลีก	๑๘๖ ผูก

หอซ้อ ๔๒๙ คัมภีร์ กับหนังสือปลีก ๔๘๘๕ ผูก

รวมหนังสือ ๖๔๘ คัมภีร์ กับหนังสือปลีก ๖๑๒๒ ผูก คิดเฉลี่ยคัมภีร์เปนผูก เปนหนังสือ ๑๕๘๔๒ ผูก

หนังสือไทย

โบราณคดี คือ	พงษาวดาร	ตำนาน	ประวัติ
หนังสือเดิม	๗๗	เรื่อง ๓๔๓	เล่ม
ถวายใหม่	๑๙๘	เรื่อง ๙๔๕	เล่ม
หอซ้อ	๑๒๑	เรื่อง ๔๑๓	เล่ม
หอคัด	๔๘	เรื่อง ๔๕๓	เล่ม
รวม	๔๔๔	เรื่อง ๒๑๕๔	เล่ม

ภูมิสาตร

หนังสือเดิม ๓ เรื่อง ๑๓ คัมภีร์ สมุด ๓๗ เล่ม

ถวายใหม่ ๕ เรื่อง ๑๓ คัมภีร์ ๔ ผูก สมุด ๒๕ เล่ม

หอซ้อ ๑ เรื่อง ๑ เล่ม

รวม ๙ เรื่อง ๒๖ คัมภีร์กับหนังสือปลีก ๔ ผูก คิดเฉลี่ยคัมภีร์เปนผูก เปนหนังสือ ๓๙๔ ผูก สมุด ๖๓ เล่ม

ยุทธสาตร

หนังสือเดิม ๕ เรื่อง ๒๖ เล่ม

ถวายใหม่ ๒ เรื่อง ๕ ผูก สมุด ๓๒ เล่ม

หอซ้อ ๑ เรื่อง ๑๐ เล่ม

หอคัด ๑ เรื่อง ๑ เล่ม

รวม ๙ เรื่อง ๕ ผูก สมุด ๖๙ เล่ม

สัตวสาตร

หนังสือเดิม ๕ เรื่อง ๑๓ เล่ม

ถวายใหม่	๖	เรื่อง	๑๓	เล่ม	
หอซ้อ	๑๒	เรื่อง	๓๓	เล่ม	
หอคัด	๕	เรื่อง	๕	เล่ม	
รวม	๒๘	เรื่อง	๖๔	เล่ม	

เวชสาตร

หนังสือเดิม	๑๑	เรื่อง	๑๒	เล่ม			
ถวายใหม่	๔๗	เรื่อง	๔๓	ผูก	สมุด	๑๕๔	เล่ม
หอซ้อ	๒๕	เรื่อง	๕	ผูก	สมุด	๕๒	เล่ม
รวม	๘๓	เรื่อง	๔๘	ผูก	สมุด	๒๕๘	เล่ม

อาถรรภสาตร

ถวายใหม่	๘	เรื่อง	๒๖	เล่ม			
หอซ้อ	๔	เรื่อง	๔	ผูก	สมุด	๔๐	เล่ม
หอคัด	๑	เรื่อง	๑	เล่ม			
รวม	๑๓	เรื่อง	๕	ผูก	สมุด	๖๗	เล่ม

ศิลปสาตร

หนังสือเดิม	๑๒	เรื่อง	๑๗	เล่ม	
ถวายใหม่	๒๔	เรื่อง	๕๑	เล่ม	
หอซ้อ	๗	เรื่อง	๑๑	เล่ม	
รวม	๔๓	เรื่อง	๗๕	เล่ม	

นาฏสาตร

หนังสือเดิม	๑	เรื่อง	๑	เล่ม	
ถวายใหม่	๑	เรื่อง	๑	เล่ม	
หอซ้อ	๑	เรื่อง	๑	เล่ม	
รวม	๓	เรื่อง	๓	เล่ม	

ธาตุสาตร

หนังสือเดิม	๒	เรื่อง	๒	เล่ม	

ถวายใหม่ ๗ เรื่อง ๑ ผูก สมุด ๘ เล่ม
หอซ้อ ๗ เรื่อง ๑๒ เล่ม
หอคัด ๑ เรื่อง ๑ เล่ม
รวม ๑๗ เรื่อง ๑ ผูก สมุด ๒๓ เล่ม

ตำราพระราชพิธี

หนังสือเดิม ๒๒ เรื่อง ๒๘ เล่ม
ถวายใหม่ ๓๒ เรื่อง ๓๙ เล่ม
หอซ้อ ๓ เรื่อง ๓ เล่ม
หอคัด ๕๗ เรื่อง ๖๑ เล่ม
รวม ๑๑๔ เรื่อง ๑๓๑ เล่ม

ตำราเบ็ดเตล็ด

หนังสือเดิม ๓ เรื่อง ๓ เล่ม
ถวายใหม่ ๔ เรื่อง ๔ เล่ม
หอซ้อ ๓ เรื่อง ๓ เล่ม
หอคัด ๑ เรื่อง ๑ เล่ม
รวม ๑๑ เรื่อง ๑๑ เล่ม

โหราศาสตร

หนังสือเดิม ๑๓ เรื่อง ๗ ผูก สมุด ๑๑๑ เล่ม
ถวายใหม่ ๑๓ เรื่อง ๑๐ ผูก สมุด ๗๘ เล่ม
หอซ้อ ๑๓ เรื่อง ๕ ผูก สมุด ๔๘ เล่ม
หอคัด ๒ เรื่อง ๒ เล่ม
รวม ๔๑ เรื่อง ๒๒ ผูก ๒๓๙ เล่ม

ดาราศาสตร

หนังสือเดิม ๒ เรื่อง ๓ เล่ม
ถวายใหม่ ๒ เรื่อง ๗ เล่ม

หอซ้อ		๒	เรือง	๔	เล่ม
	รวม	๖	เรือง	๑๔	เล่ม

เลขวิธี

หนังสือเดิม		๒	เรือง	๒	เล่ม
หอซ้อ		๒	เรือง	๒	เล่ม
หอคัด		๑	เรือง	๑	เล่ม
	รวม	๕	เรือง	๕	เล่ม

ธรรมสาตร

หนังสือเดิม		๑๑๗	เรือง	๓๒๐	เล่ม
ถวายใหม่		๑๒๘	เรือง	๓๐๕	เล่ม
หอซ้อ		๗๖	เรือง	๑๘๕	เล่ม
หอคัด		๒๗	เรือง	๒๗	เล่ม
	รวม	๓๔๘	เรือง	๘๓๗	เล่ม

อักขรสาตร

หนังสือเดิม		๑๘๕	เรือง	๓๕๕	เล่ม
ถวายใหม่		๒๖๖	เรือง	๔๖๘	เล่ม
หอซ้อ		๓๖	เรือง	๖๖	เล่ม
หอคัด		๖	เรือง	๖	เล่ม
	รวม	๔๕๗	เรือง	๕๓๕	เล่ม

โอวาท

หนังสือเดิม		๑๓	เรือง	๓	ผูก	สมุด	๑๖	เล่ม
ถวายใหม่		๒๓	เรือง	๓	ผูก	สมุด	๗๘	เล่ม
หอซ้อ		๗	เรือง		๑๓	เล่ม		
หอคัด		๖	เรือง		๑๐	เล่ม		
	รวม	๔๕	เรือง	๖	ผูก	สมุด	๑๑๗	เล่ม

แพนกกลอน

๑ กลอนเทศน์

หนังสือเดิม	๔	เรื่อง	๗๗	เล่ม
ถวายใหม่	๕	เรื่อง	๓๒ คัมภีร์ ๑ ผูก ๘๖	เล่ม
หอซอ	๖	เรื่อง	๗๓	เล่ม
หอคัด	๔	เรื่อง	๑๔	เล่ม
รวม	๑๙	เรื่อง	๓๒ คัมภีร์ กับหนังสือปลีก ๑ ผูก คิดเฉลี่ยคัมภีร์เปนผูก	เปนหนังสือ ๔๘๑ ผูก สมุด ๒๖๐ เล่ม

๒ บทลคร

หนังสือเดิม	๒๘	เรื่อง	๘๔	เล่ม
ถวายใหม่	๒๘๘	เรื่อง	๑๓๘๐	เล่ม
หอซอ	๑๘๗	เรื่อง	๗๕๘	เล่ม
หอคัด	๒	เรื่อง	๘	เล่ม
รวม	๕๒๖	เรื่อง	๒๒๕๒	เล่ม

๓ กลอนอ่าน

หนังสือเดิม	๕๗	เรื่อง	๑๔๖	เล่ม
ถวายใหม่	๗๘	เรื่อง	๒๘๑	เล่ม
หอซอ	๑๑๘	เรื่อง	๖๔๒	เล่ม
หอคัด	๘	เรื่อง	๒๓	เล่ม
รวม	๒๖๒	เรื่อง	๑๑๐๒	เล่ม

๔ กลอนสวด

หนังสือเดิม	๓๖	เรื่อง	๗๔	เล่ม
ถวายใหม่	๓๓	เรื่อง	๖๗	เล่ม
หอซอ	๗๓	เรื่อง	๒๑๘	เล่ม
หอคัด	๒	เรื่อง	๒	เล่ม
รวม	๑๑๔	เรื่อง	๓๖๒	เล่ม

๕ กลอนร้อง

หนังสือเดิม		๒๑	เรื่อง	๑๐๓	เล่ม
ถวายใหม่		๑๘	เรื่อง	๙๕	เล่ม
หอซ้อ		๑๔	เรื่อง	๖๓	เล่ม
หอคัด		๘	เรื่อง	๒๑	เล่ม
	รวม	๖๑	เรื่อง	๒๘๒	เล่ม

๖ ฉันท์

หนังสือเดิม		๒๔	เรื่อง	๗๘	เล่ม
ถวายใหม่		๒๑	เรื่อง	๖๘	เล่ม
หอซ้อ		๒๖	เรื่อง	๘๑	เล่ม
หอคัด		๗	เรื่อง	๑๒	เล่ม
	รวม	๗๘	เรื่อง	๒๓๙	เล่ม

๗ โคลง ลิลิต

หนังสือเดิม		๓๔	เรื่อง	๑๒๙	เล่ม
ถวายใหม่		๓๙	เรื่อง	๑๓๗	เล่ม
หอซ้อ		๔๒	เรื่อง	๑๖๔	เล่ม
หอคัด		๙	เรื่อง	๒๘	เล่ม
	รวม	๑๒๔	เรื่อง	๔๕๘	เล่ม

จดหมายเหตุ

หนังสือเดิม		๔๗๗	เรื่อง	๕๙๒	เล่ม
ถวายใหม่		๑๑๘๙๒	เรื่อง*	๑๒๙๘๘	เล่ม
หอซ้อ		๒๙๕	เรื่อง	๖๘๕	เล่ม
หอคัด		๙๕	เรื่อง	๘๙	เล่ม
	รวม	๑๒๗๕๙	เรื่อง	๑๔๓๕๔	เล่ม

* หนังสือพวกนี้โดยมาก รับมาจากกระทรวงมหาดไทย เปนสมุดไทยเขียนเล่มละหลายเรื่องบ้าง เรื่องเดียวกันแยกอยู่หลายเล่มบ้าง ตรวจโดยเลอียดไม่ทัน

รวมทั้งสิ้นเปนหนังสือ ๗๓๔๖ คัมภีร์ กับหนังสือปลีก ๑๒๗๖๐ ผูก คิดเฉลี่ยคัมภีร์เปนผูก เปนหนังสือ ๑๒๒๖๕๐ ผูก สมุด ๓๒๕๓๔ เล่ม รวมทั้งสิ้นเปน ๑๕๕๔๘๔

หนังสือต่างภาษาตวันออก

หนังสือเดิมอักษรจีนภาษาจีน	๒๐ เรื่อง	๒๓๔๓ เล่ม	
ถวายใหม่อักษรญี่ปุ่นภาษาญี่ปุ่น	๕๒ เรื่อง	๔๕๘ เล่ม	
ถวายใหม่อักษรจีนภาษาจีน	๑๓ เรื่อง	๕๗ เล่ม	
ถวายใหม่ภาษารามัญ	๗ เรื่อง	๑๑ ผูก สมุด ๒๕ เล่ม	
ถวายใหม่ภาษามลายู	๑ เรื่อง	๑ เล่ม	
หอซ้ออักษรจีนภาษาจีน	๕๔ เรื่อง	๑๗๔๗ เล่ม	
หอซ้อภาษาพม่า	๑ เรื่อง	๑ เล่ม	
รวม	๑๕๓ เรื่อง	๑๑ ผูก สมุด ๔๖๘๒ เล่ม	

จำนวนเรื่องที่ลงในบาญชีหนังสือหอพระสมุด ฯ นี้ ขอให้เข้าใจว่าไม่ใช่เรื่องต่างกันหมดทั้งนั้น ที่เปนเรื่องเดียวซ้ำกันเรื่องละ ๓ ฉบับก็มี อิกประการ ๑ ที่ว่าด้วยจำนวนเล่มนั้น ก็ต้องคละกันทั้งเล่มสมุดฝรั่งแลเล่มสมุดไทย ที่จริงหนังสือสมุดฝรั่งเล่ม ๑ จุหลาย ๆ เล่มสมุดไทย แต่จะแยกกันออกให้ชัดทำไม่ทัน

การชำระหนังสือ

ความมุ่งหมายของหอพระสมุด ฯ ไม่ใช่แต่จะเพียรหาหนังสือให้มีครบทุกเรื่องเท่านั้น ความประสงค์ยังมีอิกอย่าง ๑ ที่จะให้หนังสือทุก ๆ เรื่องบรรดามีในหอพระสมุด ฯ เปนฉบับที่ถูกต้องอย่างดีที่สุดที่จะเปนได้ บรรดาหนังสือที่หอพระสมุด ฯ จะพิมพ์ให้ปรากฏแก่มหาชน ก็จะพิมพ์แต่ฉบับที่ถูกต้อง ฤๅดีที่สุด ด้วยเหตุนี้จึงมีการชำระหนังสือเพิ่มเติมขึ้นในน่าที่ของพนักงานหอพระสมุด ฯ อิกอย่าง ๑ การชำระหนังสือ ถ้าว่าโดย

ลักษณการที่ต้องทำเปน ๒ อย่าง คือ ชำระเนื้อความอย่าง ๑ ชำระถ้อยคำอย่าง ๑ ทั้ง ๒ อย่างผิดกันดังนี้ คือ

ชำระเนื้อความนั้น เปนเรื่องโบราณคดีเปนพื้น จะพิมพ์หนังสือเรื่องใด ตรวจสอบหนังสืออื่น ๆ ซึ่งกล่าวเรื่องราวท้าวถึงเรื่องที่จะพิมพ์ เก็บความมาลงคำอธิบายไว้ในหนังสือที่พิมพ์นั้น ให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องดีขึ้น เช่นชำระหนังสือจดหมายเหตุวงอุดมสมบัติฉบับพิมพ์ครั้ง ๒ เปนตัวอย่าง

การชำระถ้อยคำนั้น คือหนังสือเก่าซึ่งถ้อยคำวิปลาศคลาศเคลื่อน เพราะคัดเขียนกันมาหลายต่อ ฤๅเพราะมีผู้เอาไปแก้ไขตกเติมให้ผิดของเดิมไปเสีย ดังเช่นหนังสือบทลคร เรื่องไชยเชฐ เรื่องคาวี เรื่องสังข์ทอง เรื่องมณีพิไชย เรื่องไกรทอง พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งหอพระสมุดฯ ได้ชำระแลให้พิมพ์แล้ว ๕ เรื่องนั้นเปนตัวอย่าง เพราะมีการชำระหนังสืออย่างนี้ จึงต้องหาต้นฉบับไว้หลาย ๆ ฉบับสำหรับสอบกัน

การพิมพ์หนังสือ

หอพระสมุดสำหรับพระนครได้พิมพ์หนังสือหลายเรื่อง บรรดาเรื่องแลจำนวนหนังสือที่ได้พิมพ์จะปรากฏในบาญชีต่อไปข้างน่า วิธีพิมพ์หนังสือในหอพระสมุดฯ มีเปน ๓ อย่าง คือ พิมพ์เปนของหอพระสมุดฯ อย่าง ๑ พิมพ์ให้ผู้อื่นสร้างอย่าง ๑ อนุญาตให้พิมพ์ขายอย่าง ๑ การพิมพ์หนังสือโดยวิธีทั้ง ๓ อย่างนี้ อาไศรยเหตุต่างกันซึ่งสมควรจะอธิบายไว้ในตำนานนี้

แท้จริงประโยชน์ที่หอพระสมุดสำหรับพระนครจะทำให้แก่บ้านเมืองได้ ไม่ใช่แต่รวมหนังสือเก็บไว้เปนสมบัติของบ้านเมืองอย่างเดียว ถ้าหากสามารถจะตรวจสอบหนังสืออันเปนเหตุให้เกิดวิชาความรู้พิมพ์ให้แพร่หลายได้ ยังเปนประโยชน์ยิ่งขึ้น เหมือนกับแจกจ่ายสมบัตินั้นไปให้ถึงมหาชนอีกชั้น ๑ กรรมการจึงเห็นเปนข้อสำคัญมาแต่แรกตั้งหอพระสมุด

สำหรับพระนคร ซึ่งหอพระสมุด ฯ ควรจะเอาเปนธุระในเรื่องพิมพ์หนังสือด้วย

การที่หอพระสมุด ฯ พิมพ์หนังสือ ได้ถือข้อสำคัญเปนกำหนดในเบื้องต้น ๓ ประการ คือ ประการที่ ๑ การเลือกแต่เรื่องหนังสือซึ่งเปนแก่นสารในทางวิชาความรู้ ไม่พิมพ์หนังสือสักแต่จะมีผู้ชอบซื้อ เช่น เรื่องวงษ์ ๆ จักร ๆ ที่พิมพ์ขายกันอยู่ดื่นตลาด ประการที่ ๒ เลือกฉบับหนังสือซึ่งจะพิมพ์นั้น ตรวจชำระจนเห็นว่าถูกต้อง ฤๅถ้ามีวิปลาศก็น้อยอย่างที่สุด แลอธิบายบอกไว้มิให้ผู้อ่านหลง ประการที่ ๓ พนักงานหอพระสมุด ฯ ตรวจใบพิมพ์ ๓ ครั้ง ทุกฉบับ บรรดาหนังสือซึ่งหอพระสมุด ฯ ให้พิมพ์ได้ทำตามหลักฐาน ๓ ประการที่กล่าวมานี้ทุกเรื่อง ส่วนการที่พิมพ์หนังสือเรื่องใดควรพิมพ์ด้วยวิธีอย่างใด อาไศรยเหตุต่างกันดังจะกล่าวต่อไปนี้ คือ

หนังสือที่พิมพ์เปนของหอพระสมุด ฯ นั้น เฉพาะเรื่องที่หอพระสมุด ฯ เห็นควรจะต้องพิมพ์ แต่ไม่มีผู้อื่นจะรับพิมพ์ หอพระสมุด ฯ จึงต้องพิมพ์จำหน่ายเอง หนังสือจำพวกนี้มักเปนหนังสือต่างประเทศ เช่น จดหมายเหตุโบราณอันเกี่ยวด้วยพงษาวดารไทย ซึ่งคัดมาจากยุโรป เมื่อได้มาแล้วกรรมการเห็นว่า มีอยู่แต่ต้นฉบับ ถ้าขาดหายไปอย่างไร จะหาอีกยากนัก อีกประการ ๑ ผู้ที่ศึกษาโบราณคดียากอ่านหนังสือเหล่านั้นมีอยู่ด้วยกันมาก ด้วยเหตุ ๒ ประการนี้ จึงได้ให้พิมพ์เปนของหอพระสมุด ฯ แต่การพิมพ์หนังสือเปนของหอพระสมุด ฯ จำหน่ายเองเปนการลำบากมาก เบื้องต้นต้องลงทุน ทุนของหอพระสมุด ฯ ก็มีน้อย ครั้นเมื่อพิมพ์แล้วก็จำหน่ายไม่หมดมีหนังสือพวกนี้ตกค้างอยู่ในหอพระสมุด ฯ มากมาย เปนเหตุท้อถอยถึงจำต้องงดการพิมพ์จดหมายเหตุต่างประเทศไว้ในเวลานี้ แต่มีท่านผู้ที่ศึกษาโบราณคดีได้แนะนำแก่กรรมการว่า ควรจะพิมพ์หนังสือนั้นต่อไป ถ้าหากกำลังหอพระสมุด ฯ ไม่พอจะพิมพ์หนังสือเหล่านั้นได้ ต่อไปจะพิมพ์เรื่องใด ควรลองเรี่ยรายผู้ศึกษาโบราณคดีด้วย

กัน ทุนที่พิมพ์หนังสือเล่ม ๑ ราว ๑๐๐๐ บาท ถ้าเรี่ยรายกันคนละเล็กละน้อยพิมพ์ปีละเล่มเห็นจะพอพิมพ์ได้ คำแนะนำอันนี้ดีอยู่ กรรมการจะลองพยายามจัดต่อไป

การพิมพ์หนังสือให้ผู้อื่นสร้างนั้น เป็นของแจกในการกุศลเป็นพื้น เป็นวิธีที่มีขึ้นแต่ครั้งหอพุทธสาสนสังคหะดังกล่าวมาแล้ว เมื่อทำต่อมาในหอพระสมุดสำหรับพระนคร เป็นประโยชน์ดีกว่าพิมพ์ด้วยวิธีอื่นทั้งสิ้น ด้วยมีผู้ศรัทธาสร้างหนังสือแจกในการกุศลกันมากและมากขึ้นทุกที ถึงเป็นการหนักแรงกรรมการและพนักงานหอพระสมุด ฯ ที่ต้องแต่งและตรวจหนังสือที่พิมพ์ในจำพวกนี้ ก็เห็นว่าเป็นสาธารณประโยชน์ ด้วยเป็นเหตุให้มีหนังสือเรื่องดี ๆ พิมพ์แพร่หลายได้มาก กรรมการจึงถือว่าเป็นน่าที่จะรับพิมพ์หนังสือให้ผู้ศรัทธาสร้างในการกุศลทุกรายไป ไม่เลือกชั้นบันดาศักดิ์ ถ้ามีผู้มาแจ้งความประสงค์แล้วก็รับเป็นธุระให้ทุกราย หนังสือที่สร้างเป็นของแจกในการกุศลต่างกันโดยลักษณการเป็น ๒ อย่าง คือ เนื่องด้วยการมงคลอย่าง ๑ เนื่องด้วยการศพอย่าง ๑ ทุกวันนี้ยังสร้างหนังสือแจกในงานศพมากกว่าแจกในงานมงคล เรื่องหนังสือที่พิมพ์แจกในงานศพมีข้อจำกัด จะพิมพ์เรื่องประโลมโลก เช่นบทร้องลำนำ ฤาบทละคร ฤาเพลงยาวสังวาศขัดอยู่ หนังสือดี ๆ ในพวกประโลมโลกก็มีมาก ยังมีโอกาศที่จะได้พิมพ์น้อยนัก ถ้าหากความนิยมการพิมพ์หนังสือแจกแพร่หลายออกไปถึงการมงคลให้มากขึ้น มหาชนจะได้เห็นหนังสือดี ๆ อีกมาก

หนังสือซึ่งอนุญาตให้พิมพ์จำหน่ายนั้น มักเป็นเรื่องที่ไม่มีโอกาศสร้างในการกุศล แต่เป็นหนังสือซึ่งคาดว่าจะขายดี ด้วยมีผู้ต้องการมาก หอพระสมุด ฯ ไม่มีทุนพอที่จะพิมพ์เอง จึงอนุญาตให้เจ้าของโรงพิมพ์ ๆ ขาย ด้วยสัญญากันเป็นเนื้อความ ๓ ข้อ คือ

ข้อ ๑ ขายเพียงราคาที่กรรมการหอพระสมุด ฯ เห็นชอบด้วย

ข้อ ๒ อนุญาตพิมพ์ครั้งเดียว ถ้าจะพิมพ์ต่อไปต้องมาขออนุญาตใหม่

ข้อ ๓ เจ้าของโรงพิมพ์ให้หนังสือนั้นเปนภาคหอพระสมุด ฯ ร้อยละยี่สิบ ในจำนวนหนังสือที่พิมพ์

หนังสือซึ่งได้อนุญาตให้พิมพ์ขายมาแล้ว เปนบทลครรำพระราชนิพนธ์บ้าง เปนเรื่องธรรมปริยายบ้าง เปนบทกลอนบ้าง เจ้าพนักงานหอพระสมุด ฯ เปนธุระตรวจสอบฉบับจนเห็นว่าดีที่สุดที่จะทำได้แล้วจึงให้พิมพ์ หนังสือเหล่านี้ที่เรียกว่าฉบับหอพระสมุดวชิรญาณจึงขายดีกว่าฉบับอื่น ๆ ที่จำหน่ายกันในท้องตลาด

หนังสือต่าง ๆ ซึ่งหอพระสมุด ฯ พิมพ์ตั้งแต่ตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนครมา จนสิ้นปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๕๘ มีรายเรื่องดังนี้

ค้างมาแต่หอพุทธสาสนสังคหะ

พ.ศ. ๒๔๔๘ (ร.ศ. ๑๒๔)

๑ เรื่องมหาชนกชาดก กรมพระดำรงราชานุภาพ พิมพ์ครั้งที่ ๒ เนื่องจากงานศพหม่อมเฉื่อย ๕๐๐ เล่ม

๒ เรื่องพรหมนารทชาดก กรมหลวงวรเสรฐสุดา พิมพ์ประทานหอพระสมุด ๖๐๐ เล่ม

สมัยหอพระสมุดสำหรับพระนคร

พ.ศ. ๒๔๔๙ (ร.ศ. ๑๒๕)

๑ เรื่องพระวิธูรชาดก พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เสง) พิมพ์ในงานศพท่านยมมารดา ๑๐๐๐ จบ

๒ เรื่องสารัตถสมุจจัย แก้สามเณรปัณหา พระยาอมรินทรฦๅไชย (จำรัส รัตนกุล) พิมพ์ในงานศพเปลี่ยนภรรยา ๑๐๐๐ จบ

พ.ศ. ๒๔๕๐ (ร.ศ. ๑๒๖)

---

๓ เรื่องราโชวาทชาดา บรรดาศิษย์พิมพ์ในงานศพพระยาโอวาทวรกิจ (แก่น เปรียญ) ๑๐๐๐ จบ

๔ เรื่องนันโทปนันทสูตรคำหลวง เจ้าภาพพิมพ์ในงานศพเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ ท่านผู้หญิงอู่ ๕๐๐ จบ

๕ เรื่องพระราชพงษาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ หอพระสมุดพิมพ์จำหน่าย ๕๐๐ จบ

๖ เรื่องจดหมายหลวงอุดมสมบัติ พิมพ์ครั้งที่ ๑ หอพระสมุดพิมพ์จำหน่าย ๒๐๐ จบ

๗ เรื่องมหาวงษ์ โรงพิมพ์ไทย ขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๑๐๐๐ จบ

พ.ศ. ๒๔๕๑ (ร.ศ. ๑๒๗)

---

๘ เรื่องสารัตถสมุจจัย แก้ทสธรรมสูตร พระยาราชสงคราม (กร) พิมพ์ในงานศพเยื้อนภรรยา ๕๐๐ จบ

๙ เรื่องพระราชวิจารณ์ หอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๑๐๐๐ จบ

๑๐ เรื่องชินกาลมาลินี สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ พิมพ์ทูลเกล้า ฯ ถวาย แลแจกในงานพระศพพระองค์เจ้าศิริวงษ์วัฒนเดช แลศพคุณแม้น ๑๐๐๐ จบ

พ.ศ. ๒๔๕๒ (ร.ศ. ๑๒๘)

---

๑๑ เรื่องมโหสถชาดก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัตยุบัน ทรงพิมพ์พระราชทานในงานพระศพ พระไอยิกา ๑๐๐๐ จบ

๑๒ เรื่องพระปฐมเจดีย์ หอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๑๐๐๐ เล่ม

๑๓ เรื่องอภัยนุราช โรงพิมพ์สามมิตร ขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๑๐๐๐ จบ

๑๔ เรื่องเทพวิลัย โรงพิมพ์สามมิตร ขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๗๐๐๐ จบ

พ.ศ. ๒๔๕๓ (ร.ศ. ๑๒๙)

๑๕ เรื่องสวดมนต์ฉบับหลวง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัตยุบัน ทรงพิมพ์ในงานพระบรมศพ สมเด็จพระบรมชนกนารถ ๕๐๐๐ จบ

๑๖ เรื่องปฏิจจสมุปบาท พระยาศุภกรณ์บรรณสาร (นุ่ม) พิมพ์อุทิศส่วนกุศลให้แก่แขภรรยา ๒๐๐๐ จบ

๑๗ เรื่องสารัตถสมุจจัย แก้มงคลสูตร พระยาศุภกรณ์บรรณสาร (นุ่ม) พิมพ์ให้หอพระสมุด ๕๐๐ จบ

๑๘ เรื่องเซอเชมสบรุก หอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๑๐๐๐ จบ

พ.ศ. ๒๔๕๔ (ร.ศ. ๑๓๐)

๑๙ เรื่องมหาเวชสันตรชาดก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างค้างมา พิมพ์สำเร็จจึงพระราชทานในวันบำเพ็ญพระราชกุศลตรงกับวันเสด็จสวรรคต ๑๐๐๐ จบ

๒๐ เรื่องฉันท์กล่อมพระเสวตรวชิรพาหะ พระยาอมรินทรฦๅไชย พิมพ์ ๕๐๐ จบ

๒๑ เรื่องธรรมบทแปล โรงพิมพ์ไทยขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๓๕๐๐ จบ

๒๒ เรื่องฎีกามหาสมัย โรงพิมพ์ไทยขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๕๐๐ จบ

พ.ศ. ๒๔๕๕ (ร.ศ. ๑๓๑)

---

๒๓ เรื่องจดหมายนายทรงอานุภาพหุ้มแพร กรมพระดำรงราชานุภาพ พิมพ์ในงานศพหม่อมเจ้าหญิงบรรลุศิริสาร ๑๐๐๐ เล่ม

๒๔ เรื่องสารัตถสมุจจัย แก้ทสสิกขาบท กรมพระดำรงราชานุภาพ พิมพ์ในงานศพ หม่อมเจ้าหญิงบรรลุศิริสาร ๕๐๐ จบ

๒๕ เรื่องสารัตถสมุจจัย แก้ทวัตติงสาการ แลแก้จตุปัจจเวกขณะ เจ้าภาพพิมพ์ในงานศพเจ้าจอมมารดาจีน ๑๐๐๐ จบ

๒๖ เรื่องสารัตถสมุจจัย แก้รัตนสูตร เจ้าภาพพิมพ์ในงานศพเจ้าจอมมารดาแช่ม ๑๕๐๐ จบ

๒๗ เรื่องสารัตถสมุจจัย แก้กรณียเมตตสูต สมเด็จพระบรมราชินีนารถ พระบรมราชชนนี โปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์ในงานพระศพ พระองค์เจ้าสุดาสวรรค์ ๑๐๐๐ จบ

๒๘ เรื่องอัฏฐธรรมปัณหา ของสมเด็จพระเพทราชา หม่อมอนุยันต์ศิริวงษ์ พิมพ์ในงานพระศพ พระองค์เจ้าจันทรสุเทพ ๑๐๐๐ จบ

๒๙ เรื่องไตรภูมิพระร่วง เจ้าภาพพิมพ์แจกในงานพระศพพระองค์เจ้าประสานศรีใส พระองค์เจ้าประไพศรีสอาด ๑๐๐๐ จบ

๓๐ เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน เจ้าจอมมารดาแส พิมพ์ในงานศพเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (โต) ๑๐๐๐ จบ

๓๑ เรื่องรามัญสมณวงษ์ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ กรมพระดำรงราชานุภาพ พิมพ์ในงานศพพระสาสนโสภณ (อ่อน) พระธรรมราชานุวัตร (แสง) ๑๐๐๐ จบ

๓๒ เรื่องเทศนาในการพระราชพิธีรัชฎาภิเศก พระองค์เจ้าวรลักษณาวดี พิมพ์ในงานศพเจ้าจอมมารดาสุด ๑๐๐๐ จบ

๓๓ เรื่องพระราชนิพนธ์เสด็จประพาศจันทบุรี พระองค์เจ้าวรลักษณาวดี พิมพ์ในงานศพเจ้าจอมมารดาสุด ๑๐๐๐ จบ

๓๔ เรื่องเทศนาในการพระราชกุศลพระชนมายุสมมงคล พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา พระองค์เจ้าสุจิตราภรณี พิมพ์ในงานศพเจ้าจอมมารดาชุ่ม ๑๐๐๐ จบ

๓๕ เรื่องพระราชนิพนธ์เสด็จประพาศไทรโยค พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา พระองค์เจ้าสุจิตราภรณี พิมพ์ในงานศพเจ้าจอมมารดาชุ่ม ๑๐๐๐ จบ

๓๖ เรื่องพระราชปุจฉา กรุงรัตนโกสินทร รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๕ พระอรรคชายาเธอในรัชกาลที่ ๕ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ พิมพ์ทูลเกล้า ฯ ถวายแลแจกในงานพระเมรุท้องสนามหลวง ๕๐๐ จบ

๓๗ เรื่องพระนิพนธ์กรมหลวงพิชิตปรีชากร หม่อมเจ้าหญิงอาภาพรรณี หม่อมเจ้าหญิงฉวีวิไลย หม่อมสุ่น พิมพ์ในงานพระศพ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ๑๐๐๐ จบ

๓๘ เรื่องรัตนพิมพวงษ์ สมเด็จเจ้าพ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ พิมพ์ทูลเกล้า ฯ ถวาย แลแจกในงานพระเมรุท้องสนามหลวง ๕๐๐ จบ

๓๙ เรื่องพระราชพงษาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา พิมพ์ครั้งแรก สมเด็จเจ้าพ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช พิมพ์ในงานพระเมรุท้องสนามหลวง ๓๐๐๐ จบ

๔๐ เรื่องโคลงสุภาสิตใหม่ โรงพิมพ์ไทยขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด พิมพ์จำหน่าย ๓๐๐ จบ

๔๑ เรื่องโคลงสุภาษิตใหม่ เจ้าภาพพิมพ์ในงานศพหลวงธรรมานุวัตจำนง (จุ้ย) ๑๐๐๐ จบ

๔๒ เรื่องวชิรญาณสุภาสิต พระยาราชพินิจจัย (อุไทยวรรณ อมาตยกุล) พิมพ์ในงานศพพุ่มพวงภรรยา ๑๐๐๐ จบ

พ.ศ. ๒๔๕๖

---

๔๓ เรื่องพุทธโฆสนิทาน พระยาพิพากษาสัตยาธิปไตย พิมพ์ในงานศพ แย้ม ภรรยาพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) ๑๐๐๐ จบ

๔๔ เรื่องตำนานพระพุทธสิหิง พระบัญชาภัตรการ พิมพ์ในงานศพหลวงเทพามาตย์ (จร) ๕๐๐ จบ

๔๕ เรื่องพระราชนิพนธ์ไดอริซึมซาบกับตามเสด็จประพาสไทรโยค กรมพระจันทบุรีนฤนารถ กับหม่อมเจ้าหญิงอับสรสมาน พิมพ์ในงานศพหม่อมเจ้าชาย ๑๐๐๐ จบ

๔๖ เรื่องพระราชนิพนธ์บ่อเกิดรามเกียรติ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัตยุบัน ทรงพิมพ์ในงานเฉลิมพระตำหนักจิตรลดาระโหฐาน ๑๐๐๐ จบ

๔๗ บทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัตยุบัน ทรงพิมพ์ในงานเฉลิมพระตำหนักจิตรลดาระโหฐาน ๓๐๐๐ จบ

๔๘ เรื่องสารัตถสมุจจัย แก้อหิราชสูตร พระยาราชพินิจจัย (อุไทยวรรณ อมาตยกุล) พิมพ์ในงานศพพุ่มพวงภรรยา ๕๐๐ จบ

๔๙ เรื่องสารัตถสมุจจัย แก้เมตตานิสังสสูตร แลเมตตานิสังสคาถา ท่านผู้หญิงตลับ–สุขุม พิมพ์ในงานศพท่านอิ่มยาย ๕๐๐ จบ

๕๐ เรื่องโคลงยวนพ่าย โรงพิมพ์ไทยขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๓๐๐ จบ

๕๑ เรื่องโคลงนิราศพระยาตรัง โรงพิมพ์ไทยขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๓๐๐ จบ

๕๒ เรื่องโคลงนิราศพระปฐม โรงพิมพ์ไทยขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๓๐๐ จบ

พ.ศ. ๒๔๕๗

---

๕๓ เรื่องประชุมพงษาวดารภาค ๑ สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา สมเด็จพระมาตุจฉา ทรงพิมพ์ในงานศพหม่อมเจ้าดไนยวรนุช ๕๐๐ จบ

๕๔ เรื่องสาวกนิพพาน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัตยุบัน ทรงพิมพ์พระราชทานในงานพระศพ กรมหมื่นสรรควิไสยนรบดี ๑๐๐๐ จบ

๕๕ โคลงเรื่อง คือ โคลงหลายเรื่องรวมกันมีเรื่องพระราชพิธีศรีสัจจปานการเปนต้น พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๕ เจ้าภาพพิมพ์ในงานพระศพ พระองค์เจ้าภัทรายุวดี ๑๐๐๐ จบ

๕๖ เรื่องทรงตั้งพระบรมวงษานุวงษ์ กรุงรัตนโกสินทร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัตยุบัน กับสมเด็จพระบรมราชินีนารถ พระบรมราชชนนี ทรงพิมพ์พระราชทานในงานพระศพ พระองค์เจ้าแม้นเขียน ๑๐๐๐ จบ

๕๗ เรื่องนางนพมาศ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ พระองค์เจ้ากาญจนากร พิมพ์ในงานศพเจ้าจอมมารดาสังวาล ๑๐๐๐ จบ

๕๘ คาถาพระราชนิพนธ์ ในรัชกาลที่ ๔ เรื่องพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร เจ้าภาพพิมพ์ในงานศพเจ้าจอมมารดาเที่ยง ๑๐๐๐ จบ

๕๙ เรื่องประชุมตำรากลอน สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต พิมพ์ในงานศพ นายพลเรือโท พระยาเทพอรชุน (เจ๊ก จารุจินดา) ๑๐๐๐ จบ

๖๐ เรื่องเทศนาอภิณหปัจจเวกขณปาฐ เจ้าภาพพิมพ์ในงานพระศพกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ๑๐๐๐ จบ

๖๑ เรื่องคำให้การชาวกรุงเก่า พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (มั่น เลาหเศรษฐี) พิมพ์ในงานศพอิ่มมารดา ๑๐๐๐ จบ

๖๒ เรื่องสารัตถสมุจจัย แก้มหากัสสปโพชฌงคสูตร แก้มหาโมคคัลลานสูตร แก้มหาจุนทโพชฌงคสูตร กรมพระนเรศร์วรฤทธิ์ พิมพ์ในงานศพ พระสุเมธาจารย์ (ศรี) ๑๐๐๐ จบ

๖๓ เรื่องชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวย เจ้าภาพพิมพ์ในงานศพ พระยาศรีธรรมศุกราช (เจริญ จารุจินดา) ๑๐๐๐ จบ

๖๔ เรื่องทำเนียบนามภาค ๑ สมเด็จพระบรมราชินีนารถ พระบรมราชชนนี ทรงพิมพ์ในงานศพเจ้าจอมมารดาเอม ๑๐๐๐ จบ

๖๕ เรื่องพงษาวดารราชินิกูลบางช้าง นวลภรรยาพระยาสุรนารถเสนี แลบุตร พิมพ์ในงานศพ พระยาสุรนารถเสนี (เป๋า สวัสดิ์—ชูโต) ๑๐๐๐ จบ

๖๖ เรื่องตำนานพระอาราม แลทำเนียบสมณศักดิ์ เจ้าภาพพิมพ์ในงานศพ เจ้าพระยาวิชิตวงษ์วุฒิไกร (ม.ร.ว. คลี่ สุทัศน์ ณ กรุงเทพ) ๑๐๐๐ จบ

๖๗ เรื่องประชุมพระบรมราชาธิบายรัชกาลที่ ๔ เจ้าภาพพิมพ์ในงานพระศพ พระองค์เจ้าศรีนาคสวาดิ ๑๐๐๐ จบ

๖๘ เรื่องประชุมพงษาวดารภาค ๒ สมเด็จพระบรมราชินีนารถ พระบรมราชชนนี ทรงพิมพ์ในงานศพพักทองราชินีกูล ๑๐๐๐ จบ

๖๙ เรื่องประชุมพงษาวดารภาค ๓ เจ้าพระยาอภัยราชา (ม.ร.ว. ลบ สุทัศน์ ณ กรุงเทพ) พิมพ์ในงานศพ หม่อมเจ้าอรชร ๑๐๐๐ จบ

๗๐ เรื่องโคลงพิพิธพากย์ พระยาราชพินิจจัย (อุไทยวรรณ อมาตยกุล) พิมพ์ในงานศพ ว่าที่นายพันโท หลวงไกรกรีธา (ยรรยง บุรณศิริ) ๑๐๐๐ จบ

๗๑ เรื่องโคลงอุภัยพากย์ เพิ่มโชดึก พระยาบริบูรณโกษากร แลเผือนมหาเทพ อมาตยกุล พิมพ์ในงานศพ พระยาโชดึกราชเศรษฐี (ฮวด โชติกะพุกกณะ) ๑๐๐๐ จบ

๗๒ เรื่องปัณหาธรรมวินิจฉัย พระบัญชาภัตรการ พิมพ์ในงานศพ บุนนาค หงสกุล ๑๐๐๐ จบ

๗๓ เรื่องโอวาทานุสาสนี หม่อมเจ้าทรงวุฒิภาพ พิมพ์ในงานศพ หม่อมราชวงษ์สอิ้ง หม่อมห้าม ๑๐๐๐ จบ

๗๔ เรื่องสารัตถสมุจจัย แก้โมรปริต จันทปริต สุริยปริต พระยาราชนกูล (อวบ เปาโรหิตย์) พิมพ์ให้หอพระสมุด ๕๐๐ จบ

๗๕ เรื่องสารัตถสมุจจัย แก้ศิริมานนทสูตร หม่อมเจ้าธำรงศิริ พิมพ์ในงานศพ เอื้อน หม่อมห้าม ๑๐๐๐ จบ

๗๖ เรื่องสารัตถสมุจจัย แก้อาฏานาฏิยสูตร หลวงเสนาภักดี (บุศย์ ศรีธรานนท์) พิมพ์ในงานศพแจ่มมารดา ๕๐๐ จบ

๗๗ เรื่องสารัตถสมุจจัย แก้อิสิคิลิสูตร หลวงญาณวิจิตร (สิทธิ์ โลจนานนท์) พิมพ์ในงานศพ บุ้ยภรรยา ๑๐๐๐ จบ

๗๘ เรื่องพระราชพงษาวดาร ฉบับพระราชหัดถเลขาพิมพ์ครั้งที่ ๒ หอพระสมุด ฯ ขออนุญาตให้โรงพิมพ์ไทยพิมพ์จำหน่าย ๑๐๐๐ จบ

๗๙ เรื่องโคลงอุภัยพากย์ พิมพ์ครั้งที่ ๒ หอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๑๐๐๐ จบ

๘๐ เรื่องโคลงยอพระเกียรติ โรงพิมพ์ไทยขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๓๐๐ จบ

๘๑ เรื่องพยุหยาตราเพชรพวง โรงพิมพ์ไทยขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๓๐๐ จบ

๘๒ เรื่องโคลงนิราศวัดรวก โรงพิมพ์ไทยขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๓๐๐ จบ

๘๓ เรื่องกลบทศิริวิบุลกิติ์ โรงพิมพ์ไทยขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๓๐๐ จบ

๘๔ เรื่องกลบทเพลงยาว โรงพิมพ์ไทยขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๓๐๐ จบ

๘๕ เรื่องกลบทสุภาสิต โรงพิมพ์ไทยขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๓๐๐ จบ

พ.ศ. ๒๔๕๘

---

๘๖ เรื่องเทศนาพระราชพงษาวดารสังเขป นายร้อยเอก หลวงอนันตยุทธภัทร พิมพ์ในงานศพนวลมารดา ๑๐๐๐ จบ

๘๗ เรื่องคำให้การชาวอังวะ หม่อมเจ้าธานีนิวัต พิมพ์ในงานศพหม่อมเอมมารดา ๑๐๐๐ จบ

๘๘ เรื่องเอกนิบาตชาดกสามวรรคภาคที่ ๒ พระยาอุเทนเทพโกสินทร พิมพ์ในงานศพ หลวงพิไชยชาญยุทธ (ชลอ บุรณศิริ) จมื่นมหาสนิท (มานพ บุรณศิริ) ๑๐๐๐ จบ

๘๙ เรื่องพระราชดำรัสรัชกาลที่ ๕ ประไพ.พระยาราชพินิจจัย (อุไทยวรรณ อมาตยกุล) พิมพ์ในงานศพอำพันมารดา ๑๐๐๐จบ

๙๐ เรื่องลิลิตกระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตราทางสถลมารค แลชลมารค พระยาบำเรอบริรักษ์ (สาย ณะมหาไชย) พิมพ์ในงานศพ พระยาสุนทรสงคราม (ถม ณะมหาไชย) บิดา ๑๐๐๐ จบ

๙๑ เรื่องพระราชนิพนธ์ บทละครชุดเบ็ดเตล็ดในเรื่องรามเกียรติ์ พระยาราชนกูล (อวบ เปาโรหิตย์) พิมพ์ในงานพิธียืนชิงช้า ๑๐๐๐ จบ

๙๒ เรื่องพระราชกำหนดพระเจ้ากรุงธนบุรี หม่อมเจ้าสารภี พิมพ์ในงานศพหม่อมพลับมารดา ๑๐๐๐ จบ

๙๓ เรื่องประชุมพงษาวดารภาค ๔ พระยาศรีสำรวจ (ชื่น ภัทรนาวิก) พิมพ์ในงานศพ พัน ภัทรนาวิก มารดา ๑๐๐๐ จบ

๙๔ เรื่องตำราม้าของเก่า พระยาคทาธรบดีสีหราชบาลเมือง (เทียบ อัศวรักษ์) พิมพ์ในงานศพ หลี อัศวรักษ์ ภรรยา ๑๐๐๐ จบ

๙๕ เรื่องจันทปริต สุริยปริต ละม้าย พิมพ์ในงานศพนายทองจีน ๕๐๐ จบ

๙๖ ตำราสำหรับสอบศักราช โรงพิมพ์ไทยขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๑๐๐ จบ

๙๗ พระราชนิพนธ์บทละครเรื่องสังข์ทอง โรงพิมพ์ไทยขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๕๐๐ จบ

๙๘ พระราชนิพนธ์บทละครเรื่องไกรทอง, มณีพิไชย โรงพิมพ์ไทยขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๕๐๐ จบ

๙๙ พระราชนิพนธ์บทละครเรื่องคาวี โรงพิมพ์ไทยขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๕๐๐ จบ

๑๐๐ พระราชนิพนธ์บทละครเรื่องไชยเชฐ โรงพิมพ์ไทยขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๕๐๐ จบ

๑๐๑ ฎีกาพาหุง โรงพิมพ์ไทยขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๕๐๐ จบ

๑๐๒ เรื่องลิลิตพระลอ โรงพิมพ์ไทยขออนุญาตกรรมการหอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๕๐๐ จบ

๑๐๓ เรื่องจดหมายหลวงอุดมสมบัติ พิมพ์ครั้งที่ ๒ หอพระสมุด ฯ พิมพ์จำหน่าย ๑๐๐๐ จบ

รวม ๑๐๓ ราย หนังสือ ๑๐๐ เรื่อง พิมพ์เป็นจำนวนสมุด ๑๐๗๘๐๐ เล่ม เป็นราคา ๑,๕๘,๔๓๐ บาท

บรรดาหนังสือซึ่งหอพระสมุด ฯ ให้พิมพ์ คงได้เป็นสมบัติของหอพระสมุด ฯ มากบ้างน้อยบ้างทุกเรื่อง หนังสือที่มีผู้สร้างในการกุศลแม้หอพระสมุด ฯ ไม่ได้กำหนดว่า จำจะต้องให้เป็นภาคหอพระสมุด ฯ มากน้อยเท่าใด โดยปรกติผู้สร้างมักยกให้เป็นภาคหอพระสมุด ฯ ไม่น้อยกว่าร้อยละยี่สิบในจำนวนที่พิมพ์ ส่วนหนังสือที่อนุญาตให้พิมพ์ขายนั้น ก็ให้ภาคหอพระสมุด ฯ ร้อยละยี่สิบตามสัญญากัน หนังสือเหล่านี้กับทั้งหนังสือที่หอพระสมุด ฯ พิมพ์เอง นับว่าเป็นสมบัติอันเกิดประโยชน์แก่หอพระสมุด ฯ ส่วนการจำหน่ายหนังสือเหล่านั้น เบื้องต้นได้จัดส่งไปเป็นของแลกเปลี่ยนกับนานาประเทศ เหลือนั้นขายที่หอพระสมุด ฯ โดยราคาพอสมควร บางทีก็มีร้านขายหนังสือมาขอรับไปขายบ้าง หอพระสมุด ฯ คงจำหน่ายหนังสือได้เป็นเนืองนิตย์เป็นผลประโยชน์พิเศษอยู่เสมอไม่ขาด

จัดแพนกจดหมายเหตุ

ในปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๕ นี้ ได้จัดการเพิ่มเติมขึ้นใหม่อีกอย่าง ๑ คือแพนกจดหมายเหตุ ด้วยกรรมการมาปรารภกันว่า การเก็บรักษาหนังสือจดหมายเหตุ สำหรับราชการบ้านเมืองคงจะเป็นการสำคัญส่วน ๑ ของหอพระสมุดสำหรับพระนครต่อไปในภายน่าจึงได้จัดตั้งแพนกหนังสือจดหมายเหตุขึ้นอีกแพนก ๑ วิธีที่จัดนั้น เริ่มต้นด้วยบันจดหมายเหตุเป็นอดีตพวก ๑ เป็นปัจจุบันพวก ๑ กำหนดวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๕ นี้เป็นเขตร

จดหมายเหตุฝ่ายอดีต มีหนังสือเดิมของหอพระสมุด ฯ อยู่แล้วพวก ๑ หนังสือสำเนาท้องตราแลใบบอกราชการหัวเมืองตั้งแต่รัชกาลที่ ๕

ขึ้นไปมีอยู่ในกระทรวงมหาดไทยมาก กระทรวงมหาดไทยไม่มีที่พอจะเก็บหนังสือ จึงส่งจดหมายเหตุนั้นมาให้รักษาไว้ที่หอพระสมุดสำหรับพระนครอีกพวก ๑ ได้จัดแยกออกเก็บเปนรัชกาล หนังสือที่ได้มาใหม่ ถ้าพบเปนจดหมายเหตุในรัชกาลไหน ก็เอาไปเก็บไว้ในตู้สำหรับจดหมายเหตุรัชกาลนั้น แล้วตรวจเอาเข้าเรื่องอีกชั้น ๑ ตามเรื่องราชการ ยกตัวอย่าง ดังจดหมายเหตุเรื่องกองทัพไทยไปตีเมืองเชียงตุงเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ได้จดหมายเหตุมาแต่ที่โน่นบ้างที่นี่บ้าง เดี๋ยวนี้รวมกันเข้าในเรื่องนั้นมีจดหมายเหตุกว่าสิบเล่มสมุด วิธีรวมหนังสือจดหมายเหตุไว้เช่นนี้เชื่อว่าจะเปนประโยชน์ในการสอบสวน แต่งหนังสือพงษาวดารได้มากทีเดียว กรรมการได้ลองหารือเจ้ากระทรวงต่าง ๆ เพื่อจะขอรับหนังสือราชการเก่าในกระทรวงนั้น ๆ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ ขึ้นไปมารวบรวมรักษาไว้ในแพนกจดหมายเหตุในหอพระสมุดสำหรับพระนคร ต่างกระทรวงก็เห็นชอบด้วย แลรับจะอุดหนุน แต่ในเวลานี้การตรวจจัดหนังสือจดหมายเหตุที่ได้มาแล้วยังเต็มมือพนักงาน จึงยังต้องรอการที่จะขยายต่อออกไป

ส่วนจดหมายเหตุปัจจุบันนั้น กรรมการได้จดหมายแจ้งความไปยังกระทรวงต่าง ๆ บอกให้ทราบความคิดที่จะจัด แลขอให้กระทรวงนั้น ๆ ช่วยสงเคราะห์ ส่งบรรดาคำสั่งฤๅข้อบังคับแลรายงานอย่างใด ๆ ซึ่งพิมพ์โฆษนาในกระทรวงนั้น มาเก็บรักษาไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนครอย่างละ ๓ ฉบับ คือ เก็บไว้ในตู้เปิดสำหรับดูแลสอบสวนได้เสมอฉบับ ๑ เก็บไว้ในตู้ปิดสำหรับรักษาไว้ไม่ให้หาย ๒ ฉบับ กระทรวงต่าง ๆ ตอบเห็นชอบในความดำริห์ของกรรมการ แลได้เปนธุระส่งหนังสือต่าง ๆ มาให้ทุกกระทรวง ส่วนหนังสือพิมพ์ข่าวที่ออกรายวันในกรุงเทพ ฯ นั้น หอพระสมุด ฯ ก็ได้เลือกซื้อมาเก็บรักษาไว้ทุกฉบับอย่างเดียวกัน หนังสือแพนกนี้เข้าใจว่าคงจะเปนแพนกสำคัญต่อไปในหอพระสมุด ฯ แพนก ๑

ห้องอ่านหนังสือ

หอพระสมุด ฯ คงรับหนังสือพิมพ์ข่าวต่างประเทศ แลหนังสือพิมพ์ข่าวในพื้นเมือง เรียบเรียงไว้ในห้องอ่านหนังสือ เหมือนกับมีเมื่อครั้งหอพระสมุดวชิรญาณเดิม แลยอมให้สาธุชนเข้ามาอ่านได้ตามใจปรารถนา ถึงหนังสือทั้งปวงบรรดาที่หอพระสมุด ฯ หามาได้ก็ยอมให้อ่านในหอพระสมุด ฯ มีผู้มาอ่านหนังสือ แลมาขอสอบหนังสือต่าง ๆ ในหอพระสมุด ฯ อยู่เสมอไม่ขาด เชื่อได้ว่าห้องอ่านหนังสือในหอพระสมุดสำหรับพระนคร คงจะเปนประโยชน์แก่มหาชนต่อไปในวันน่ายิ่งขึ้นทุกที จนเปนที่ผู้แต่งหนังสือจะมาอาไศรย เหมือนกับหอสมุดใหญ่สำหรับเมืองในประเทศอื่น ที่เขาได้จัดการเปนหลักฐานมาแต่ก่อนนั้น อนึ่งหอพระสมุดสำหรับพระนครตั้งแต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ซ่อมแซมตกแต่งรับเจ้านายแลขุนนางต่างประเทศ ที่เข้ามาช่วยงานพระราชพิธีบรมราชาภิเศกสมโภช เมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๔๕๔ (ร.ศ. ๑๓๐) แล้วมา พวกชาวต่างประเทศที่มาเที่ยวดูบ้านเมือง ก็มาขอดูหอพระสมุด ฯ เสมอ ดูเปนที่เข้าใจกันอยู่ทั่วไปแล้วว่า หอพระสมุดสำหรับพระนครในกรุงสยามนี้ เปนสถานที่อันสมควรแขกเมืองจะดูแห่ง ๑

ราชการเกี่ยวแก่หอพระสมุด ฯ

มีราชการบางอย่างซึ่งหอพระสมุดสำหรับพระนครมีน่าที่เกี่ยวข้องตามพระราชบัญญัติแลพระราชนิยม ควรจะนำมากล่าวให้ปรากฏในตำนานนี้ด้วย คือ

๑ เมื่อณวันที่ ๒๙ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๑ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๕ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดให้ประกาศห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดคัดจำลอง

หนังสือซึ่งแต่งลงในหนังสือวชิรญาณไปพิมพ์ที่อื่นโดยพลการ กรรมสัมปาทิกหอพระสมุดวชิรญาณเดิมเปนพนักงานรักษาพระราชบัญญัตินี้มาแต่แรก ไม่ปรากฏว่ามีผู้หนึ่งผู้ใดได้ล่วงละเมิด ถึงแม้ในทุกวันนี้ ถ้าผู้ใดประสงค์จะคัดเรื่องหนังสือวชิรญาณพิมพ์ ก็มาขออนุญาตต่อกรรมการก่อนเสมอ

๒ เมื่อณวันที่ ๒๕ กันยายน ปีฉลู รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ พ.ศ. ๒๔๓๒ ในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้สร้างเหรียญวชิรญาณ เปนเหรียญทองสำริด มีพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์อยู่น่าหนึ่ง อีกน่าหนึ่งมีรูปพวงมาลัย ในนั้นเปนที่สำหรับจารึกนามผู้ได้รับเหรียญ สำหรับพระราชทานเปนรางวัลในนามของหอพระสมุดวชิรญาณ แก่ผู้ซึ่งมีความอุสาหะแต่งหนังสือฤๅแปลหนังสือซึ่งมีประโยชน์แก่ทางความรู้ แลควรเปนแบบแผนสืบไปภายน่าได้ เปนพยานยกย่องความดีความรู้แลความอุสาหะของผู้แต่งนั้น ว่าได้ทำความชอบไว้ในวิชาหนังสือ สมควรเปนที่สรรเสริญของบัณฑิตทั้งหลาย แลตราพระราชบัญญัติสำหรับเหรียญนั้นไว้ในหอพระสมุด ฯ มีเนื้อความว่า สมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณคนใดเห็นว่าหนังสือเรื่องใดควรจะได้รับเหรียญวชิรญาณ ให้จดหมายแจ้งความต่อกรรมสัมปาทิก ให้กรรมสัมปาทิกประชุมกันในเดือนเมษายนปีละครั้ง เพื่อตรวจพิเคราะห์ตัดสินรางวัลเหรียญวชิรญาณ เมื่อกรรมสัมปาทิกเห็นว่าหนังสือเรื่องใดควรจะได้รับเหรียญวชิรญาณบ้าง ให้นำความขึ้นกราบบังคมทูลขอเรียนพระราชปฏิบัติ ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระราชทานผู้ใดบ้าง เมื่อกรรมการประชุมสมาชิกที่หอพระสมุดวชิรญาณ ในวันกลางเดือน ๖ ซึ่งตรงกับวันบรมราชาภิเศกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เชิญผู้ที่จะได้รับเหรียญวชิรญาณมารับในที่ประชุมสมาชิก ต่อมาไม่ได้จึงให้ส่งไป เหรียญวชิรญาณนั้น ให้มีประกาศนียบัตรกำกับด้วย แต่คนหนึ่งจะรับเหรียญได้แต่เหรียญเดียว เมื่อได้รับแล้วต่อไปวันน่าถ้าผู้นั้นแต่งหนังสือดีสมควรจะได้รับเหรียญอีก จะได้รับแต่ประกาศนียบัตรเปนสำคัญทุกคราวไป อนึ่งถ้ากรรมสัมปาทิกเห็นว่าผู้ที่ได้รับเหรียญ

วชิรญาณสมควรจะได้รับความอุดหนุนด้วยทุนทรัพย์เปนกำลังบ้าง ก็ให้ให้ทุนทรัพย์ได้อีกโสด ๑ มีกำหนดคราวละ ๘๐ บาท เปนอย่างมาก ๒๐ บาท เปนอย่างน้อย มีเนื้อความในพระราชบัญญัติสำหรับเหรียญดังนี้ แลได้สร้างเหรียญวชิรญาณขึ้นไว้แล้ว แต่ยังไม่ได้รางวัลผู้หนึ่งผู้ใดตามพระราชบัญญัติจนเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ ก่อนงานพิธย้ายหอพระสมุดสำหรับพระนคร กรรมการปฤกษาเห็นพร้อมกันว่า ควรทูลเกล้า ฯ ถวายเหรียญวชิรญาณ แด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เปนการยกย่องหนังสือพระนลคำหลวง ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์พิมพ์โฆษนาในปีนี้เปนฤกษ์ก่อน แล้วจะได้จัดการเรื่องรางวัลเหรียญวชิรญาณต่อไปตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓ เมื่อณวันที่ ๑๒ สิงหาคม ปีฉลู รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ พ.ศ. ๒๔๔๔ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดให้ตราพระราชบัญญัติกรรมสิทธิผู้แต่งหนังสือ เนื้อความในพระราชบัญญัตินั้นมาตรา ๑๕ ว่า บรรดาหนังสือที่มีกรรมสิทธิตามพระราชบัญญัติ ผู้มีกรรมสิทธิจะต้องถวายไว้สำหรับหอหลวงฉบับ ๑ หอพระสมุดวชิรญาณฉบับ ๑ หอพุทธสาสนสังคหะฉบับ ๑ ดังนี้ บัดนี้หอสมุดทั้ง ๒ นั้นรวมอยู่ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร ว่าตามพระราชบัญญัติควรได้รับหนังสือที่มีกรรมสิทธิ ๒ ฉบับ

๔ เมื่อณวันที่ ๒ ธันวาคม ปีมะแม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖ พ.ศ. ๒๔๕๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับณโบราณราชนิเวศน์ กรุงศรีอยุทธยา ในงานพระราชพิธีรัชมงคล ทรงพระราชดำริห์ว่า ทุกวันนี้มีผู้พอใจศึกษาโบราณคดีมากขึ้นด้วยกันแล้ว เรื่องราวพงษาวดารไทยที่ยังจะต้องตรวจสอบให้รู้ความจริงแจ่มแจ้งกว่าแต่ก่อนยังมีอีกมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งโบราณคดีสโมสร สำหรับตรวจตราสอบค้นเรื่องโบราณซึ่งเกี่ยวในพงษาวดารไทย พระองค์ทรงสถิตย์ในตำแหน่งสภานายก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้เปนอุปนายก พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร

เดชะคุปต์) สมุหเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่าเปนเลขานุการ ทรงเลือกสรรพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการ ซึ่งเปนผู้ศึกษาโบราณคดีเปนสมาชิกในโบราณคดีสโมสรมากด้วยกัน แลพระราชทานพระราชลัญจกรมังกรคาบแก้ว สำหรับประทับเปนเครื่องหมายของสโมสรมาตั้งแต่ครั้งนั้น ตั้งแต่ตั้งโบราณคดีสโมสรแล้ว ก็โปรดให้หอพระสมุดสำหรับพระนครเปนที่ทำการต่าง ๆ ของสโมสร มีการพิมพ์หนังสือโบราณคดีสโมสรเปนต้นมาจนบัดนี้

๕ เมื่อณวันที่ ๒๓ กรกฎาคม ปีขาล พ.ศ. ๒๔๕๗ ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตราพระราชบัญญัติวรรณคดีสโมสร เพื่อจะอุดหนุนวิชาแต่งหนังสือไทยให้เปนคู่กับโบราณคดีสโมสรในพระราชบัญญัตินั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงดำรงตำแหน่งสภานายกของสโมสร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนครเปนอุปนายก แลกรรมสัมปาทิกหอพระสมุดสำหรับพระนคร เปนกรรมการของวรรณคดีสโมสรโดยตำแหน่ง แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระราชลัญจกรรูปพระคเณศร์ สำหรับใช้เปนเครื่องหมายของวรรณคดีสโมสร เมื่อณวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๘ นี้ กรรมการวรรณคดีสโมสร ได้ประชุมกันครั้งแรกณหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อวันที่ ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๘ ปฤกษาเห็นพร้อมกันว่า หนังสือซึ่งสมควรจะได้รับประกาศนียบัตรวรรณคดีสโมสรในเวลานี้ มีเรื่องพระนลคำหลวง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ เปนหนังสือแต่งใหม่แลพึ่งพิมพ์แล้ว เปนหนังสือเรื่องดีแลแต่งดีในทางกวีนิพนธ์ ต้องตามพระราชบัญญัติ อันสมควรจะได้รับประกาศนียบัตร เหมาะด้วยเปนพระราชนิพนธ์ จะได้ทูลเกล้า ฯ ถวายประกาศนียบัตรเปนฤกษ์ก่อนให้หนังสือซึ่งผู้อื่นแต่ง จึงตกลงกันว่าจะทูลเกล้า ฯ ถวายประกาศนียบัตรวรรณคดีสโมสรสำหรับพระราชนิพนธ์พระนลคำหลวง เมื่อเสด็จเปิดหอพระสมุด ฯ วันที่ ๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๙

การย้ายหอพระสมุด ฯ

ในเรื่องสถานที่ตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร กรรมการได้คิดเห็นกันมาแต่แรกจัดตั้งหอพระสมุด ฯ ว่า ตึกใหญ่ที่น่าประตูพิมานไชยศรีนั้นไม่เหมาะ และคงไม่พอแก่การหอพระสมุด ฯ แต่กรรมการไม่กล้าคิดหาหอพระสมุดใหม่ ด้วยแลเห็นอยู่ว่า ถ้าจะสร้างหอพระสมุดใหม่ จะต้องใช้เงินนับด้วยแสนจึงจะสร้างตึกให้สมควรเปนหอพระสมุด ฯ ได้ ไม่แลเห็นว่า จะได้เงินมาอย่างไร จึงเปนอันทอดธุระในเรื่องหาหอใหม่มาตลอดรัชกาลที่ ๕ ถึงในรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเศกแล้ว ทรงพระราชปรารภถึงการงานซึ่งยังค้างมาแต่รัชกาลก่อน มีพระราชประสงค์จะทรงสถาปนาการทั้งปวงให้เสร็จสมดังพระราชประสงค์ของสมเด็จพระบรมชนกนารถ ฯ ทรงพระราชดำริห์ว่า ตึกใหญ่ริมถนนน่าพระธาตุ ซึ่งเรียกกันว่า "ตึกถาวรวัตถุ" นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างขึ้น แต่การค้างมาช้านาน ถ้าสร้างขึ้นให้สำเร็จจะเปนสง่าพระนคร เปนที่เฉลิมพระเกียรติยศ แลสมควรเปนที่ทำราชการสำคัญได้แห่งหนึ่ง ทรงรฦกถึงหอพระสมุดสำหรับพระนคร ซึ่งได้ทรงพระราชอุสาหะจัดการมาแต่แรกตั้ง ที่ยังขาดสถานที่อันสมควรอยู่นั้น ทรงพระราชดำริห์ว่า หอพระสมุดสำหรับพระนครเปนสิ่งสำคัญ สมควรแก่สถานที่เช่นนี้ด้วยประการทั้งปวง จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ก่อสร้างตึกถาวรวัตถุนั้นต่อมาจนแล้ว แลโปรดให้ตกแต่งเพิ่มเติมตามสมควร พระราชทานให้เปนที่ตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนครต่อไป การทั้งปวงสำเร็จทันพระฤกษ์พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษานักขัตตมงคลครบ ๓ รอบ จึงทรงพระกรุณาโปรดให้กำหนดฤกษ์เปิดหอพระสมุดใหม่ในวันที่ ๖ มกราคม พระพุทธศักราช ๒๔๕๘ เนื่องในงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษามหามงคลสมัย

ขออำนาจพระราชกุศลซึ่งได้ทรงบำเพ็ญเพื่ออุปถัมภกพระบวรพุทธสาสนา แลเปนสาธารณประโยชน์แก่มหาชน ด้วยทรงทำนุบำรุงหอพระสมุดสำหรับพระนครดังพรรณามานี้ จงเปนปัจจัยให้พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ เจริญพระชนมายุ วรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพศิริสวัสดิพิพัฒมงคลทุกประการ ขอให้พระเกียรติคุณวิบุลยเดชานุภาพแผ่ไพศาลไปในทิศานุทิศทั่วเมทนีดล สกลสัตรูกษัยทุกเมื่อเทอญ ฯ

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑ มกราคม พระพุทธศักราช ๒๔๕๘

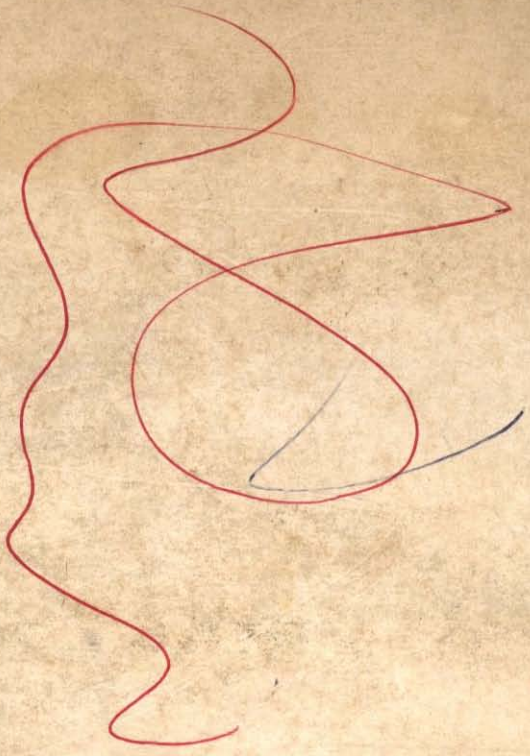

พิมพ์ที่ อักษรเจริญทัศน์ แผนกการพิมพ์
■ 189-191 ถนนบำรุงเมือง สำราญราษฎร์ พระนคร โทร. 24028
■ นายสุทัศน์ เทวอักษร ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. 2512